

BIBLIJA I ARHEOLOGIJA

PAUL Z. GREGOR

Sadržaj

LISTA TABELA	4
PREDGOVOR	5
RAZVOJ BIBLIJSKE ARHEOLOGIJE	6
ODNOS ARHEOLOGIJE I BIBLIJE	14
STVARANJE I ARHEOLOGIJA	21
Enuma Eliš	22
Ep o Atrahasisu	25
Eridu postanje	27
Egipatski mitovi o stvaranju	27
POTOP I ARHEOLOGIJA	30
U potrazi za Nojevom barkom	30
Arheološki pronalasci prepotopne civilizacije	32
Mesopotamijske priče o potopu	33
Vavilonska kula i pometnja jezika	37
PATRIJARSI I ARHEOLOGIJA	39
Abraham i hananska zemlja	41
Gradovi i kraljevi u biblijskim tekstovima	42
Gerar	44
Hebron	45
Šalem	46
Sodom i Gomor	46
Patrijarsi i kamile	51
Patrijarsi i običaji Bliskog istoka	53
JOSIF U EGIPTU	59
U potrazi za Josifom	62
Josif i Hiksi	63
Josifovi srodnici	65
Josif i ratna kola	66
Ostali problemi	68
Josif i 12. dinastija	69
Josif i karavan Crvenog mora	70

Josif i agrarna reforma	73
Josif i njegova titula	74
Josifovo egipatsko ime	76
Glad u punom zamahu	77
Jakovljeva sahrana	78
Josifova grobnica	81
IZLAZAK IZ EGIPTA	87
Teorija izlaska u 13. vijeku	90
Biblijski dokazi	90
Gradovi Pitom i Raamses	90
Marneptin spomenik	96
Arheologija i Izlazak u 13. vijeku	98
Teorija izlaska u 15. vijeku	99
Tutmes I	99
Tutmes II	101
Hatšepsut	101
Tutmes III	102
Amenhotep II	105
Egipatska zla	107
Put izlaska	109
Put prema Sinaju	110
Sjeverni put	111
Srednji put	111
Južni put	112

LISTA TABELA

Arheološki lokaliteti Mesopotamije

Arheološki lokaliteti Palestine

Enuma Eliš

Ep o Gilgamešu

Abrahamov put iz Ura u Palestinu

Arheološki periodi

Abraham u potjeri za Lotom

Pet gradova ravnice

Glinena pločica iz grada Nuzi

PREDGOVOR

Glavni dio naslova knjige *Kamenje će progovoriti* dolazi iz izjave Isusa Hrista a zapisan je samo u Jevanđelju po Luci 19:40. Tom prilikom Isus je svečano ulazio u Jerusolim i narod ga je pozdravljao riječima *Blagoslovljen Kralj, onaj koji dolazi u ime Gospodnje! Na nebu mir! Slava na visinama!*

Kada su neki od fariseja zatražili da Isus zabrani mnoštvu sa uzvikivanjem on im je odgovorio: *Ako ovi učute, kamenje će progovoriti.*

Iako za sada još uvijek ima mnoštvo onih koji uzdižu i slave Isusa, kamenje zajedno sa ostalim pronalascima arheologije svjedoči modernom čovjeku o događajima koji su se dogodili u tako dalekoj prošlosti. Naslov knjige *Kamenje će progovoriti: Biblijski događaji u svjetlosti arheologije* u stvari obuhvata seriju knjiga od koje je ovo samo prvi dio.

Cilj ove serije jeste obuhvatiti biblijsku istoriju od samih početaka pa do vremena hrišćanstva. Zbog veličine ovakvog jednog poduhvata nije bilo moguće sve staviti u jednu knjigu već je po zamisli autora stvorena serija od šest djelova koji će obrađivati određene epizode iz biblijske istorije.

Prvi dio govori o razvoju arheologije kao nauke, zatim o usponu i padu biblijske arheologije kao i o sadašnjoj situaciji i odnosu arheologije i biblijskih nauka. Poslije toga knjiga obrađuje epizode iz stvaranja i potopa da bi završila sa vremenom patrijaraha.

Drugi dio iz ove serije će obrađivati vrijeme Josifovog boravka u Egiptu, samo ropstvo, izlazak iz egipatskog sužanjstva, te ujedno i naseljenje Izraelaca u Obećanoj zemlji. Treći dio će obuhvatiti vrijeme poslije samog useljenja izraelaca u Hanansku zemlju, vrijeme sudija, pa sve do vremena kada je osnovana monarhija u vrijeme Saula i Davida. Četvrti dio serije će obraditi biblijsku istoriju od vremena Solomona pa sve do vavilonskog ropstva, dok će peti dio obuhvatiti period od povratka iz izgnanstva pa sve do rođenja Isusa Hrista. Šesti dio će se baviti zbivanjima samo iz Novoga Zavjeta. Na ovaj način je obuhvaćena biblijska istorija od samih početaka pa do završetka.

RAZVOJ BIBLIJSKE ARHEOLOGIJE

Iako je biblijska arheologija uglavnom mlada nauka, njeni počeci se mogu vidjeti znatno ranije. Još u doba kada su hodočasnici putovali u Palestinu (oko 10. vijeka poslije Hrista) donijeli su sa sobom mnoštvo bogatih zapisa o mjestima koja su posjetili. Mnogi od njih su dali i određene zapise o antičkim ruševinama koje su usput vidjeli i na taj način doprinijeli rađanju biblijske arheologije, jer su pomogli u identifikaciji nekih arheoloških lokaliteta kojima se tokom vjekova izgubilo ime.

Kasnije kada su osnovana razna biblijska društva (17-19. vijek poslije Hrista) otpočela je invazija na palestinska područja mnogih pustolova i istraživača. U početku je njihov cilj bio proputovati biblijskim zemljama i donijeti izvještaj o svojim doživljajima. Bogate kulture Mesopotamije i Egipta su probudile apetit raznim muzejima sa spomenicima i eksponatima neprocjenjive vrijednosti. Na taj način je otpočela trka raznih institucija u lovu na zaboravljeno blago Bliskog Istoka.

U početku je pažnja bila usmjerena samo na spomenike koji su se mogli vidjeti na površini, a kasnije je otpočeo lov i na onim mjestima koja su obećavala bilo kakve rezultate. Tako su mnoga bogata nalazišta Mesopotamije (Vavilon, Niniva) i Egipta (egipatske piramide) zauvijek bila oštećena i pokradena. Na taj način su najveći i najpoznatiji spomenici (Moabski kamen, Rozeta kamen, Crni obelisk) završili u evropskim muzejima.

U toku 19-og vijeka ukazala se potreba za stvaranjem biblijskih atlasa u koja su se trebala upisivati poznata imena biblijskih mjesta. Osim ovih u planu su bili sveopšti geografski atlasi svih palestinskih područja. U tu svrhu su pojedina biblijska društva angažovala razne pustolove sa manje ili više neophodnog znanja kojima je cilj bio pronaći i ubilježiti što je više moguće starih lokaliteta. Zbog izvjesnog stepena opasnosti od pljačkaša nije im bilo moguće posjetiti svaki važni lokalitet nego su ubilježavali samo ona mjesta koja su bila pokraj glavnih puteva. Nedostatak potrebnih instrumenata kao i sveopšta nestručnost pridonijeli su krivom ubilježavanju mnogih važnih lo-

kaliteta. Radi nepoznavanja vrijednosti antičkog Tella¹ ovi istraživači jednostavno su izostavili sve lokalitete koji na površini nisu imali nikakve ruševine. Tako da su uglavnom bili ubilježeni lokaliteti rimskog i vizantijskog vremena ali ne i oni iz ranijih perioda, kojih je bilo i ponajviše.

Sve do kraja 19-og vijeka arheologija je bila ograničena na kopanje za antičkim spomenicima i lov na dragocjene predmete napravljene od srebra ili zlata, ukrašene dragim kamenjem. Tek pred kraj 19-og vijeka William F. Petrie je prvi shvatio da mnogi antički tellovi u stvari kriju u sebi mnoštvo zakopanih civilizacija iako na svojoj površini nemaju nikakve starinske ruševine. Ovo je on otkrio sasvim slučajno kada je prolazio pored Tell-el Hesija u Palestini. Zbog obilnih padalina u toku zimskog perioda voda je odnijela jedan dio ovog antičkog lokaliteta tako da su se mogle vidjeti njegove naslage od vrha pa do njegova dna. Shvativši vrijednost ovog otkrića užurbano je organizovao arheološku ekspediciju te je iskapanje otpočelo gotovo iste godine. Još tada metodologija arheološkog iskapanja nije bila poznata pa je jednostavno počeo kopati od vrha prema dnu ovog lokaliteta. Dok je prolazio kroz naslage ruševina koje su predstavljale bivše civilizacije primjetio je da je grnčarija drugačija u različitim slojevima. Ne samo da je oblik pojedinih keramičkih posuda bio drugačiji, nego je i boja a ujedno i način proizvodnje bio drugačiji. Pošto je logično da se mlađe civilizacije nalaze pri vrhu tella a one starije pri dnu, William F. Petrie je bio prvi arheolog koji je razumio da će grnčarija igrati neopisivo važnu ulogu u određivanju starosti pojedinih slojeva jednog ovakvog lokaliteta. Prema pronalascima na Tell el-Hesiju on je prvi ustanovio hronologiju grnčarije i predložio ju kao model za određivanje starosti drugih lokaliteta koji će se iskopati u budućnosti.

Zahvaljući ovom revolucionarnom otkriću otpočela je nova faza u istoriji arheologije. Sada ne samo da se tragalo za antičkim ruševinama i njenim spomenicima, nego je počela invazija arheologa sponzoriranim raznim institucijama i muzejima, za iskapanjem tellova. Još uvijek je glavni cilj bio pronaći što više muzejskih dragocjenosti (pisanih spomenika, glinastih pločica,

¹ Antički Tell je vještačko brdašće nastalo zbog viševjekovnih razaranja starih naselja i građenja novih na tim ruševinama. U većini slučajeva na svojoj površini nemaju nikakve vidljive ruševine niti antičke ostatke.

nerazbijenih ćupova). Tek kasnije, početkom 20-og vijeka, vrijednost arheoloških iskapanja je bila usmjerena prema novoj spoznaji istorije raznih civilizacija koje su bile predstavljene naslagama ruševina i razbijenog posuđa.

Tokom prvih tridesetak godina ovog vijeka arheologija preuzima jedan sasvim novi i neočekivani oblik. Sada više nije bilo toliko važno pronaći neke velike spomenike muzejske vrijednosti već rađe ustanoviti istoriju događaja kroz koje je prošao određeni arheološki lokalitet. Bilo je vrijedno saznati kada je pojedina civilizacije bila u svom usponu i kada je i zašto bila uništena. Osim toga arheolozi su pokušali odgonetnuti i ko je bio uzročnik ovakvog jednog razaračkog čina.

Do tada samo su neki dokumenti pisani klinastim pismom u Mesopotamiji i hijeroglifi u Egiptu bili odgonetnuti i prevedeni. Teškoće koje su pratile arheologe u tumačenju iskopanog materijala i pozitivne identifikacije pojedinih lokaliteta bile su prouzrokovane nedostatkom pisanih dokumenata. Usljed nedostatka pisanih dokumenata rješenje za palestinsku arheologiju je pronađeno u tome što je Biblija uzeta kao putokaz istorije i istorijskih događaja od najranijih početaka pa do početka nove ere (perioda poslije Hrista). Tako je u krugove arheologa i teologa ušao novi izraz *Biblijska arheologija*.

Iako su Bibliju upotrebljavali mnogi u rekonstrukciji istorije nekih arheoloških lokaliteta, osnivač biblijske arheologije se oduvijek tražio u jednoj osobi, a to je William F. Albright. Čak štaviše, on je dobio i titulu Otac Biblijske arheologije.

Izvanredno talentovan čovjek, Albright nije imao nikakve pozitivne tendencije prema Bibliji i njenim izjavama, već je bio podložan teološkom mišljenju onog vremena (sredinom ovog vijeka). Iako je bio dijete pobožnih roditelja, misionara, smatrao je da ima vrlo malo ili gotovo ništa istinskoga u Bibliji. Pošto niko od njegovih kolega koji su pripadali visokoj kritici² nije upotrebljavao arheologiju u tumačenju Biblije, on se prihvatio arheološkog

² Visoka kritika je bila u svome procvatu u početku 20-og vijeka. Glavni cilj visoke kritike bio je dokazati da Biblija nema ništa istinske istorije u sebi nego da su svi ili većina događaja mitološkog karaktera te u potpunosti nepouzdati i ne mogu se upotrebiti u rekonstrukciji istorije.

poziva da bi unio jednu novu granu nauke u tumačenju Biblije. No međutim, oduševljen pronalascima arheologije, umjesto da negira on je počeo braniti istinitost biblijskih iskaza te propagirati Bibliju kao vjerodostojan i pouzdan historijski dokumentat. Ovaj čin je označio početak ili rođenje biblijske arheologije.

U tom trenutku je otpočela najezda arheologa koji su cijenili Bibliju pokušavajući pronaći nešto što će doprinijeti opravdanju biblijskih tvrdnji po pitanju raznih događaja. Na meti su bili najveći arheološki lokaliteti (Megido, Samarija, Jerusolim, Hazor, Gezer, Jerihon, itd). Međutim, u to vrijeme metodologija arheološkog iskapanja još nije bila dovoljno razvijena, nego su arheolozi ispitivali koji bi metod iskapanja i dokumentovanja iskopanog materijala bio najpogodniji, jer kada se jednom prekopa određeni dio tella više se nikada ne može vratiti i provjeriti niti ispraviti napravljene greške.

Jedan od najranijih prijedloga je bio da se treba iskopavati tako da se iskopaju duboke sonde širine nekoliko metara uzduž cijeloga lokaliteta. Na taj način mogli bi se proučavati slojevi nastanjenosti u detalje. Kada bi se otkopala jedna sonda ili duboki kanal, onda bi se otkopavala sljedeća odmah do one već iskopane, a otkopana zemlja bi se bacala u već prije iskopani kanal ili bivšu sondu. Ovaj sistem je bio isproban na Gezeru i pokazao se više nego neispravnim jer ne samo da je bilo izvanredno teško pratiti stratigrafiju ili slojeve zemlje, nego je iskopani materijal koji je bio bačen u bivšu sondu totalno kontaminirao cijelo područje zbog pomiješanih slojeva.

Do sada su arheolozi tačno znali da se tell sastoji od više naslaga slojeva koji predstavljaju ostatke bivših civilizacija te su predložili novi metod za iskapanje. U stvari ideja je bila da se preko cijelog lokaliteta skidaju slojevi jedan za drugim dok se ne dođe do dna, ili najranijeg sloja nastanjenosti. Ovaj metod je bio isproban na Gezeru a isto tako i na Megidu, ali nije donio zadovoljavajuće niti bolje rezultate. Pošto su izabrani lokaliteti bili podosta veliki ovaj poduhvat je bio osuđen na propast prije nego što je i mogao biti temeljito isproban. Za ostvarenje ovog metoda bi bilo potrebno mnoštvo radnika i raznih pomagača a da o novčanim sredstvima i ne govorimo. Osim toga vremenski gotovo da i nije moguće ovo ostvariti jednom arheologu jer bi iskapanje ovom metodom trajalo nekoliko vijeka.

Nedugo poslije drugog svjetskog rata na scenu je nastupila nova ideja

i predložen novi metod za iskopavanje arheoloških lokaliteta. Prijedlog je bio da se cijeli lokalitet izparceliše na kvadratne jedinice veličine 5x5 metara, s time da se između kvadratnih jedinica ostavi jedan metar širine zemlje koji se neće iskopavati. Kathleen Kenyon, britanski arheolog je usavršila ovaj metod i ujedno ga sa uspjehom isprobala iskapajući Jerihon, Samariju i Jerusalem. Površina unutar kvadratne jedinice bi se pažljivo iskapala, sloj za slojem, a onaj neiskopani dio zemljišta (balk) bi služio kao kontrolni zid u kojem bi se mogao vidjeti svaki sloj nastanjenosti. Za svaku kvadratnu jedinicu bila bi zadužena jedna osoba koja već ima nekog arheološkog iskustva i koja bi vodila zapis o svemu što se događa u njegovoj kvadratnoj jedinici po pitanju slojeva ostataka bivših civilizacija. Ovaj metod se još i danas sa uspjehom koristi na svih arheološkim iskopanjima u Palestini i Transjordaniji.

Kada je Albright osnovao biblijsku arheologiju većina arheologa su bili laici ili priučeni arheolozi. Do tada nijedan univerzitet nije davao nikakve arheološke diplome, nego je većina arheologa stekla znanje kroz praksu i sudjelovanje na ranijim iskopanjima. Svako iskopavanje je bilo sponzorirano od strane bogate institucije i uglavnom se sastojalo od nekolicine članova arheološke ekspedicije dok su samo iskopavanje radili unajmljeni lokalni radnici. Članovi ekspedicije su samo vodili brigu o zapisivanju i bilježenju iskopanog materijala.

Albrightov glavni saradnik je bio Nelson Glueck koji nije sudjelovao u nijednom većem arheološkom iskopanju. On je uglavnom poznat po tome što je detaljno obišao cijelu Transjordaniju od Crvenog mora pa sve do Sirijske granice ubilježavajući na mapu bezbroj arheoloških malih i velikih lokaliteta. Osim Gluecka vrijedno je spomenuti i ostale velikane biblijske arheologije, ka što su: G. Ernest Wright, John Bright, Yigael Yadin, Alan Millard, Kenneth Kitchen, Roland De Vaux i Siegfried Horn.

Sve do šezdesetih godina biblijska arheologija je bila u svom punom procvatu. Do tada se mnoštvo učenih a i onih neučenih arheologa/teologa, pa i pastora upućivalo na područje Palestine samo sa jednim ciljem, dokazati da je biblijska istorija istinita. U tom periodu su štampane mnoge knjige i članci pod naslovima: *Arheologija potvrđuje Bibliju*, *Arheologija dokazuje Bibliju*, *Biblija je ipak u pravu*, itd. Tada je Biblija služila kao glavna istorijska

čitanka koja se koristila kao glavni putokaz svakom mogućem sloju razaranja. Većini lokaliteta je dato neko antičko ime nađeno u Bibliji. Kada je bio iskapan antički Megido, arheolozi su došli do sloja za koji su vjerovali da pripada kralju Solomonu. Tom prilikom je pronađena velika zgrada sa dva reda potpornih stupove u sredini zgrade da podrže drugi sprat ili krovšte. Prema arheolozima ova zgrada bila je štala za Solomonovu konjicu i bojna kola. Čak se išlo u takvu krajnost da su davali imena raznim manjim zgradama u okolini kao što su; oružarnica, kovačnica, spavaonice za vojnike, kuhinja, trpezarija, itd. Kasnije se ustanovilo da cijeli taj sloj zajedno sa svim tim zgradama uopšte nije ni pripadao Solomonovu vremenu nego vremenu kralja Ahaba. U cijelom tom periodu procvata biblijske arheologije izrečene su velike tvrdnje i izjave u korist vjerodostojnosti i istoričnosti Biblije.

Međutim, došlo je vrijeme kada su većina ovih tvrdnji trebale biti ispitane, i mnoga pitanja su bila postavljena. Poslije Albrightove smrti, neki od njegovih studenata su počeli zapitkivati i tražiti odgovore na neka neodgovorena pitanja.

Preforsirana upotreba Biblije u tumačenju arheoloških iskopina dovela je u pitanje vjerodostojnost i iskrenost biblijske arheologije. Sve više je bilo jasno da su neki arheolozi uzimali samo onaj iskopani materijal koji je bio od neke vrijednosti biblijskim tvrdnjama i koji se mogao protumačiti Biblijom, dok je sav ostali materijal za koji nije bilo biblijskog odgovora u potpunosti zanemaran, čak i u nekim slučajevima uništavan.

Sva ova zloupotreba Biblije i manipulacija iskopanog materijala dovela je do toga da su drugi arheolozi koji nisu imali tako lijepu sliku o Bibliji posumnjali u vjerodostojnost cijele discipline. Već tada (oko sedamdesetih godina) bilo je jasno da dolazi vrijeme kada će za biblijsku arheologiju doći sumrak i kada će interes za nju biti u padu.

Do sedamdesetih godina cilj arheologije je bio ustanoviti istorijski poredak raznih civilizacija na određenom lokalitetu. Isto tako je bilo važno ustanoviti koliko puta i kada je lokalitet bio nastanjen i kada je došlo do razaranja i ko je bio glavni uzročnik tome. Poslije ovog perioda cjelokupni pristup ne samo metodologiji iskapanja nego i strukturi arheološkog tima je izmijenjen. Većina arheoloških ekspedicija danas je sponzorirana od strane

raznih organizacija ali uglavnom univerziteta. U tom slučaju studenti arheologije i ostali dobrovoljci raznih zanimanja i dobi se upućuje gotovo svake godine na arheološka iskapanja, gdje se studenti i ljubitelji arheologije vježbaju i stižu svoje mjesto u svijetu arheologije. Zbog toga se jako malo novčanih sredstava odvaja za radnu snagu već se većina sakupljenog novca koristi za alat i raznorazne instrumente kao što su kompjuteri, geodetske sprave, naprava za traženje zatrpanih zidina zvukom i druge elektronske uređaje kao i ostali potrošni materijal.

Danas ne samo da je važno ustanoviti kada je pojedini lokalitet bio nastanjen i razoren nego je osobito važno saznati što je više moguće o nestalim civilizacijama. Važno je spoznati kako su ljudi nekada živjeli, kakva im je bila ekonomija, čime su se ponajviše bavili, kakva im je bila ishrana, kako su se oblačili i kakve su vjerske i kulturne običaje imali. Osim toga je od velikog značaja saznati što je više moguće kakav im je bio društveni i politički život. Za sve ovo je potrebno dovesti na iskopavanje ne samo arheologe nego i antropologe, zoologe, botaničare, paleobotaničare, geodete i mnoge druge stručnjake raznih grana. Tako da sa zajedničkim naporima iskopani materijal može donijeti što vjerodostojniju sliku društva i civilizacije kojeg više nema.

Bibliografija

- Abel, F.-M. Géographie de la Palestine. Paris: Librairie Le Coffre, 1933.
- Bacher, J. Von Jerusalem über Karak nach Petra und Safien. Die Warte des Temples 57 (1901): 109-124.
- Bartlet, S.C. From Egypt to Palestine. New York: Harper and Row, 1879.
- Bliss, F.J. Narrative of an Expedition to Moab and Gilead in March 1895. Palestine Exploration Fund Quarterly Statement 27 (1895): 203-234.
- Brünnow, R.E., and Domaszewski, A.V. Die Provincia Arabia. Strassburg: K.J. Trübner. Buckingham, J.S. Travels in Palestine Through the Countries of Bashan and Gilead, East of the River Jordan. London: Longman, 1921.
- Conder, C.R. The Survey of Eastern Palestine. London: Palestine Exploration Fund, 1889. Germer-Durand, J. Mélanges I: La Voie Romaine de Petra a Madaba. Revue Biblique 6 (1897): 574-592.

- Glueck, N. *Exploration in Eastern Palestine*. New Haven: American Society of Oriental Research, 1934-1951.
- Hill, G. *With the Beduins: A Narrative of Journeys and Adventures in Unfrequented Parts of Syria*. London: T.Fisher Unwin, 1891.
- Hornstein, A. A Visit to Kerak and Petra. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* (1898): 94-103.
- Irby, C.L., and Mangles, J. *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land, Including Journey Round the Dead Sea, and Through the Country East of Jordan*. London: John Murray, 1823.
- Klein, F.A. Notes on a Journey to Moab. *Palestine Exploration Fund Statement* 12 (1869): 249-255.
- Layard, H. *Early Adventure in Persia, Susiana, and Babylonia*. London: John Murray, 1887.
- De Luynes, A.D. *Voyage d'exploration á la Mer Morte, á Petra et sur la rive gauche du Jordain*. Paris: Arthur Bertrand, 1871-76.
- Macmichael, W. *Journey from Moscow to Constantinople, in the Years 1817, 1818*. London: John Murray, 1819.
- Moorey, P.R.S. *A Century of Biblical Archaeology*. Louisville: Westminster/John Knox Press, 1991.
- Robinson, E. *Biblical Research in Palestine*. London: John Murray, 1856.
- De Saulcy, F. *Narrative of a Journey Round the Dead Sea and in the Bible Lands*. London: Bentley, 1853-54.
- Seetzen, U. *Reisen durch Syrien, Pälasytina, Phöenicien, die Transjordanlander, Arabia Petraea und Unter-Aegypten*. Berlin: G. Reimer.
- Smith, G.A. *The Historical Geography of the Holy Land*. London: Hodder and Stoughton, 1894. Tristram, H.B. *The Land of Israel: A Journey of Travels in Palestine Undertaken with Special Reference to Its Physical Characters*. London: Society for Promotion of Christian Knowledge, 1866.
- *The land of Moab: Travels and Discoveries on the east Side of the Dead Sea and the Jordan*. New York: Harper and Row, 1973.
- Vincent, L.H. Notes de voyages. *Revue Biblique* 7 (1898): 424-451.

ODNOS ARHEOLOGIJE I BIBLIJE

U toku Albrightovog vremena kada je biblijska arheologija bila u svom punom procvatu, Biblija je korišćena kao glavni putokaz i tumač svim arheološkim pronalascima. Vrlo često su neuke ili neupućene osobe donosile raznorazne zaključke po pitanju tumačenja biblijskog teksta a isto tako tvrdile i tumačile iskopani materijal prema biblijskom iskazu. Usljed toga tvrdnje da arheologija dokazuje ili potvrđuje Bibliju bile su svakog dana u upotrebi i u učionicama univerziteta, ostalih škola kao i mnogim crkvama.

Pitanje koje još uvijek postoji jeste, da li arheologija uistinu potvrđuje Bibliju i ako je odgovor pozitivan u kojoj mjeri. Prije razmatranja ovog pitanja potrebno se prvo osvrnuti šta je u stvari Biblija i zbog čega je ona napisana.

Prije svega treba spomenuti da Biblija nije obična knjiga koja u sebi ima samo istorijske događaje zapisane hronološkim redom. To ne znači da događaji koji su opisani u Bibliji nemaju nikakvu istorijsku stvarnost nego prije da su pisci Biblije imali drugi cilj pred sobom kada su bilježili razne događaje. Pa upravo i da jesu imali samo ispisati događaje treba imati na umu da koncept ili pravila pisanja događaja onog vremena nisu ista kao što ga danas istoričari imaju. Pisac Staroga Zavjeta je imao slobodu bilježiti samo one događaje koji su imali značaj za čitaoce onoga vremena pa prema tome ispravnom slijedu događaja nije davana nekakva važnost već je pisac aranžirao događaje tako da su bili interesantni čitaocima onog vremena.

Osim toga Biblija je pisana kao odgovor na mnoga pitanja, odakle poćičemo, zašto postoji neprijateljstvo između čovjeka i životinja, odakle razni jezici itd. Međutim glavni cilj Biblije jeste da obavijesti čitaoca o porijeklu grijeha, patnji, smrti kao i cjelokupnom planu za spasenje čovječanstva. Svi ostali događaji i osobe samo su iskaz Božjeg djelovanja i ispunjenja ovog plana u istoriji čovječanstva.

Treba imati na umu da je Biblija knjiga kojoj pisci dolaze iz raznih vjekova (u rasponu od oko 1500 godina), raznih zanimanja (ratari, pastiri, kra-

ljevi, sveštenici, proroci) i sposobnosti. Zbog toga što su živjeli u razna vremena imali su razne agende pred sobom kada su stvarali pojedina djela koja su kasnije bila uključena u biblijske spise i kao takva smatrana nadahnutima. Jedni su se obraćali socijalno ugroženima (Amos), jedni nevjernim Izraelcima (Hošea), drugi stranim nacijama (Jona), dok su treći samo zapisivali događaje (Samuel, Kraljevi, Dnevnici), razne pjesme (Psalmi), ili poslovice (Priče Solomonove). Po svemu ovome se može zaključiti da Biblija nije samo zbirka istorijskih događaja već i drugih djela od kojih je većina imala za cilj pokazati čovjeku put kojim će se ponovo moći vratiti Bogu.

Biblija je knjiga za koju treba vjera jer opisuje daleku prošlost i događaje koji su se davno dogodili. Zbog toga sve što se dogodilo u biblijskoj istoriji mora se prihvatiti vjerom jer se mnogi od njih više nikada ne mogu ponoviti niti naučno potvrditi (kao što su Stvaranje, Potop itd). Osim toga u biti vjera ni ne treba nekakve dokaze jer onda sama po sebi ne bi više bila vjera. U tu svrhu arheologija ne može dokazati ali niti opovrgnuti vjeru iskrenog čitaoaca Biblije. Ono što arheologija može učiniti je samo da utvrdi vjeru hrišćanima. Svi oni koji su imali prilike stajati na raznim poznatim mjestima koja se spominju u Bibliji više nikada neće čitati Bibliju na onaj način na koji su ju čitali prije nego što su posjetili Palestinu. Stojeći na mogućem mjestu gdje je Isus Hrist bio razapet donosi duhovno okrepljenje i podgrijava sigurnost da je Isus bio stvarna osoba. Većina hrišćana koji odlaze u Palestinu da obiđu važna mjesta sigurno se nisu obratili zahvaljujući arheologiji ali poslije studiranja ovih važnih događaja na mjestu gdje su se oni dogodili njihova vjera će biti u neku mjeru promijenjena i ojačana.

Poznati teolog i folozof dvadesetog vijeka Karl Barth je bio u pravu kada je kazao da poruke Biblije nisu bile pisane samo za hrišćane prvog vijeka već i za nas danas. U tu svrhu se može kazati da je arheologija lijek zarazi zvanoj nevjerstvo koje je haralo hrišćanstvom od prvog pa do dvadesetog vijeka. Stoga je ispravno konstatovati da arheologija ne može formirati našu vjeru ali je može uveliko informisati. Arheologija ne može biti temelj vjere na kojoj će se graditi spoznaja o Bogu i odnos prema njemu, ali može služiti kao ljepilo koje će ojačati vezu između čovjeka i Boga.

Zbog gore navedenih razloga treba biti vrlo oprezan sa tvrdnjama da arheologija potvrđuje Bibliju. Pod ovakvom izjavom može se podrazumjeti

da arheologija dokazuje svaki događaj opisan u njoj, što je praktično nemoguće, jer Biblija obuhvata historiju od preko četiri hiljade godina. Kako arheologija može dokazati da je Bog stvorio nebo i zemlju? Kako može dokazati da je postojao Edenski Vrt, ili pak Abraham? Kako arheologija može dokazati da su Josifa njegova braća prodala u Egipat? Kako može dokazati da je postojao Mojsije i da je on izveo izraelce iz Egipta? Da i ne govorimo o sudijama, Samuelu i mnoštvu drugih događaja koji su se dogodili u ta davna vremena. Osim toga ima još mnogo drugih slučajeva gdje arheologija nikada ne može dokazati da su izvjesne osobe postojale, ili događaji stvarno dogodili.

Očito je da problema ima dosta koji se mogu riješiti ili izbjeći pažljivijim tvrdnjama. Ono što je potrebno jeste da se uspostavi jedan zdraviji i ispravniji odnos između arheologije i Biblije. Ovaj cjelokupni problem se može izbjeći time ako se Biblija i arheologija posmatraju kao dvije različite discipline ili grane nauke, kao dva odvojena autoputa koja paralelno idu u istom pravcu. Na svojoj dužini ponekad će se ukrštati a ponekad će ići svaka svojim smjerom. Na isti način se i arheologija samo na nekim mjestima susreće sa Biblijom i može dokazati samo neke od događaja i osoba koji su opisani u njoj. Ili se može smatrati da su arheologija i Biblija dva svjedoka očevica koji mogu iz prve ruke posvjedočiti što se dogodilo. Moguće je da oba svjedoka nisu vidjeli sve isto. Dok je za jednog bio važniji jedan događaj, za drugog je neki drugi bio od većeg značaja. Čak je i moguće da su isti događaj posmatrali sa dvije različite strane i zabilježili ga onako kako su ga vidjeli. Drugim riječima, moguće je da oba nisu zabilježila sve događaje koji su se dogodili, što ne znači da se oni nisu niti dogodili.

Dodatne teškoće cijelov ovoj problematici su znatno veće kada se zna da arheologija nije kompletna nauka, kao što su matematika, fizika, ili hemija. Ono što je istinito danas ne mora više biti istina sutra. To se dešava zbog toga što su tumačenja data prema raspolagajućim arheološkim podacima, a i prema obrazovanju i spremnoj struci arheologa. Tako se i dogodilo na ruševinama antičkog Megida. Ovaj lokalitet je bio iskapan između 1925. i 1939. godine a iskapali su ga Fisher, Gay i Loud. U toku iskapanja došli su do ostataka interesantne građevine a da joj nisu mogli odgonetnuti kojoj je svrsi služila. Kasnije, ideja je došla sasvim neočekivano da bi ta zgrada mogla

biti Solomonova štala za njegovu konjicu i bojna kola. Ovi brzopleti zaključci su doneseni prema ondašnjoj spoznaji hronologije keramike koja im je bila na raspolaganju. U to vrijeme je hronologija keramike bila u svojim začecima i mnogi oblici posuđa još nisu bili poznati. Kasnije, nakon nekoliko decenija kada je Yadin iskapao na istom lokalitetu, od 1960-1970. godine, zaključio je da ta zgrada uopšte nije ni pripadala Solomonovu vremenu već da ju je sazidao izraelski kralj Ahab nekoliko vjekova poslije Solomona. Prema tome, novo iskopani materijal može ne samo donekle promijeniti prijašnje zaključke nego ih i u potpunosti izmijeniti. Osim toga uvijek mora biti prostora za pitanje da li se iskopava na pravom mjestu, jer ukoliko se za iskapani lokalitet samo pretpostavlja da je u biblijsko vrijeme bio neki grad i ako je ta pretpostavka pogrešna, onda je uzaludno tražiti ostatke iz tog vremena na tom lokalitetu. Poznati engleski arheolog Millard je na jednom arheološkom skupu rekao da evidencija odsutnosti nije odsutnost evidencije, što bi značilo da ako nešto nije pronađeno za vrijeme iskapanja ne znači da to i ne postoji na tom lokalitetu, već samo da ga arheolozi još nisu pronašli.

Opreznije tvrdnje kao što su da arheologija dokazuje samo neke biblijske događaje ili još bolje, da arheologija osvjetljava Bibliju da je bolje razumijemo kao i da bolje razumijemo razloge zbog kojih su se pojedini događaji dogodili, su pogodnije i ispravnije. Međutim jedan od najvećih doprinosa arheologije može se vidjeti upravo u tome što je ona pomogla da se na Bibliju više ne gleda kao na jednu mitološku zbirku neistinitih događaja bez ikakve istorijske vjerodostojnosti. Iako ne može dokazati da su Abraham i Mojsije bili istorijske ličnosti, arheologija je potpuno demantovala i najmanju sumnju u krugovima najgorčenijih kritičara da Biblija u potpunosti pripada mitološkoj literaturi.

Čak i oni tekstovi koji samo donekle dotiču pojedina istorijska zbivanja kroz arheološka iskapanja postali su mnogo značajniji i upečatljiviji. Jedan tipičan primjer se može naći u 1. kraljevima 9:15-17 gdje se samo napominje da je Solomon utvrdio Gezer zajedno sa Jerusalemom, Hazorom i Megidom. Iskapanja koja su vršena na Gezeru, Hazoru i Megidu svjedoče u stvari o kakvim se predivnim građevinskim poduhvatima radi. Sva ova tri grada imaju gotovo identične kapije sa kulama i tri para kapijskih komora (o tome ce biti riječi kasnije).

U nekim slučajevima arheološka istraživanja donose neke nove elemente koji su izostavljeni u biblijskom izvještaju. Jedan izraziti primjer je uništenje Lahiša kada je Senahirim asirski kralj osvajao Izrael. Biblija nam ništa ne govori o ovom događaju jer je biblijski pisac bio više zaokupiran čudnovatim izbavljenjem Jerusalima, nego padom ovog prekrasnog grada. Drugi primjer može se vidjeti u propasti jednog od najbolje utvrđenih gradova u Transjordaniji, a koji je pripadao Rubenovom plemenu. Ovaj grad je bio uništen u vrijeme sudija, a samo arheologija je mogla otkriti užas ove katastrofe gdje su kosti starca i njegovog unuka nađeni jedan uz drugoga zatrpani užarenim pepelom, kada su zajedno izgubili živote braneći svoje naselje i imovinu.

U nekim slučajevima arheologija nam daje neke odgovore na pitanja koja su bila problematična u biblijskom tekstu. Dobar primjer se može naći u Abrahamu i problemu njegove bračne zajednice sa sluškinjom Hagarom, i u Raheli, Jakovljevoj ženi koja je ukrala idole od svoga oca Labana. U tim slučajevima arheologija je donijela odgovor na pitanje ZAŠTO su oni tako postupili kada biblijski tekst ne daje zadovoljavajući odgovor modernom čitaocu.³ Dodatni primjer se može naći u biblijskom izvještaju zapisanom u 2. Kraljevima 3:4 gdje se tvrdi da se moabski kralj Meša odmetnuo od Izraela. U prijašnjim tekstovima uopšte nam nije rečeno koji izraelski kralj je nametnuo jaram na Moabce. Na moabskom kamenu koji je pronađen u 19-om vijeku, Meša se hvali da je skinuo jaram sa svoga naroda kojeg im je nametnuo izraelski kralj Omri. Na taj način arheologija upotpunjuje biblijski tekst na nekim mjestima i daje nam potpuniju sliku o događajima koji su se dogodili u antičkoj istoriji.

Isto tako se može tvrditi da arheologija pomaže u nekim nejasnim tekstovima. Jedan najtipičniji primjer se može naći u 1. knjizi o Samuelu 13:21. Radi se o vremenu kada su Filisteji dominirali Palestinom i nisu dozvolili nikakve kovačke radove drugim nacijama već su Izraelci morali potkivati ratarske alatke u filistejskim centrima. Godinama su prevodioci Biblije imali glavobolju oko hebrejske riječi *pym* i nisu znali kako je prevesti. Stariji prevod (Daničić/Karadžić) prevode ovaj stih na ovaj način: *I bijahu se zatupili*

³ O ovim događajima će biti riječi kasnije.

raonici i motike i vile troroge i sjekire, i same ostane trebaše zaoštriti. Moderniji prevod (Jeruzalemska Biblija) predlaže ovakav prevod: *A cijena je bila dvije trećine šekela za raonike i motike, jedna trećina za oštrenje sjekire i za nasađivanje ostana.* Posmatrajući ova dva teksta gotovo da je nemoguće vidjeti da se ovdje samo radi o dva različita prevoda istog teksta. Prevodioci iz vremena Daničića/Karadžića su smatrali da se hebrejska riječ *pym* treba razumjeti kao turpija od koje je došao glagol zaoštriti. Tek onda kada je arheologija pronašla nekoliko kamenih utega na kojima je bila ispisana hebrejska riječ *pym*, bilo je jasno da se u 1. Samuelovoj 13:21 radi o mjeri a ne o turpiji. *Pym* je težinska mjera (7,8 grama) i dio je jednog šekela koji je iznosio 11,4 grama. U ovom slučaju arheologija je pomogla riješiti ovaj problem ovog teksta u kome se govori o cijeni koju su Izraelci trebali platiti za pojedine kovačke usluge.

U završetku se može konstatovati da arheologija potvrđuje Bibliju samo u nekim slučajevima, a još je bolje kazati da arheologija osvjetljava Bibliju na mnogim mjestima tako da možemo bolje razumjeti običaje onog vremena koji su toliko vezani za svakidašnja zbivanja i ponašanje biblijskih ličnosti. U mnogim slučajevima arheologija dopunjava biblijski tekst tako da zajedno pružaju potpuniju sliku svega onoga što se događalo u biblijsko doba.

Bibliografija

- Albright, W.F. The Old Testament and the Archaeology of Palestine. U The Old Testament and Modern Study, ur. H.R.Rowley, 1-26. Oxford: Oxford University Press, 1951.
- Charlesworth, J.H., Weaver, W.P. What Has Archaeology to Do with Faith? Philadelphia: Trinity Press, 1992.
- Dever, W.G. Archaeology and Biblical Studies: Retrospect and Prospect. Evanston: Seabury-Western Theological Seminary, 1973.
- The Impact of the "New Archaeology" on Syro-Palestinian Archaeology. Bulletin of the American Schools of Oriental Research 242 (1981): 14-29.

- Archaeology, Syro-Palestinian and Biblical. U Anchor Bible Dictionary, ur. David Noel Freedman, 354-367. New York: Doubleday, 1992.
- Recent Archaeological Discoveries and Biblical Research. Seattle: University of Washington Press, 1989.
- Freedman, D.N. The Relationship of Archaeology to the Bible. Biblical Archaeology Review 11/1 (1985): 6.
- Lance, H.D. American Biblical Archaeology in Perspective. Biblical Archaeologist 45 (1982): 97-101.
- Meyers, E.M. The Bible and Archaeology. Biblical Archaeologist 47 (1984): 36-40. Rose, D.G. The Bible and Archaeology: The State of the Art. U Archaeology and Biblical Interpretation, ur. Leo G. Perdue, 53-64. Atlanta: John Knox Press, 1987.
- Toombs, L.E. A Perspective on the New Archaeology. Biblical Archaeologist 45 (1982): 89-91. Vaux, R.de. On the Right and Wrong Uses of Archaeology. U Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century, ur. J.A. Sanders, 64-80. Garden City: Doubleday, 1970.
- Wiseman, J. Archaeology in the Future. American Journal of Archaeology 84 (1980): 279-285.

STVARANJE I ARHEOLOGIJA

Bilo bi najljepše kada bi arheologija mogla potvrditi da je naša planeta bila osposobljena za život, a i sam čovjek zajedno sa svim živim bićima bio stvoren za samo šest dana. Razne debate i polemike koje su vođene po pitanju stvaranja ili postanka našeg svijeta mogu se naći u nekoj drugoj teološkoj literaturi ali ne u onoj koja razmatra arheološka istraživanja i njene najnovije pronalaskes.

Razmatrajući posljedice biblijskog potopa i novu konfiguraciju tla jednostavno je nemoguće i pomisliti da bi se išta od prvih početaka života, kao što ih Biblija opisuje ikada moglo pronaći. Sam potop kao što ga opisuje biblijski pisac je predstavljen kao jedna sveopšta katastrofa neshvatljivih razmjera. Nije samo da se nivo vode u rijekama i morima podigao i jednostavno potopio ondašnje civilizacije, nego se voda survavala sa planinskih djelova prema naseljenim mjestima i naprosto brisala pred sobom bilo kakvu ljudsku građevinu. Zajedno sa svim tim građevinskim ostacima voda je nosila i kamenje koje je lomilo ili mljelo sve pred sobom. Na taj način ova vodena masa je odnijela ko zna gdje ostatke prepotopne civilizacije. Zbog takve jedne katastrofe u potpunosti je nemoguće pronaći ikakve ostatke jer ako još i postoje kriju se pod ko zna koliko debelim slojevima mulja i blata. U tom slučaju nije potrebno ni sanjati o pronalascima ičega što bi govorilo o prepotopnom svijetu.

Biblijski tekst napominje da je u Edenskom vrtu izvirala rijeka koja se granala na četiri strane i tako stvarala četiri nove rijeke. Iako dvije od tih rijeka postoje i danas (Eufkrat i Tigris), nemoguće je pronaći mjesto koje bi moglo biti zajedničko izvorište upravo zbog promjene konfiguracije tla za vrijeme Potopa.

Činjenica je da se istinitost izvještaja o stvaranju i predpotopnom životu može prihvatiti samo vjerom, a ne nekakvim znanstvenim dostignućima. Usljed toga i nije potrebno tražiti nikakve arheološke pronalaskes da bi iskreni čitaoc prihvatio i ove biblijske izvještaje istinitim. Međutim ima nešto u čemu nam arheologija može pomoći. Biblijski izvještaj o stvaranju

nije u potpunosti jedinstven. Gotovo da svaki narod ima svoju priču o stvaranju svemira, zemlje, ljudi i životinja. Čak i danas postoji zapis o više nego dvije stotine mitova o postanku života na našoj planeti. Međutim, zbog ograničenosti prostora biće riječi samo o mitovima iz zemalja bliskoistočnog podneblja. Poznato je da su narodi Mesopotamije, Sumeri, Akadijanci, Asirci, Vavilonjani, pa i Egipćani isto tako imali svoje izvještaje o stvaranju. Jasno je da se oni uveliko razlikuju od biblijskog ali postoje neke zapanjujuće sličnosti. Da bismo ustanovili razlike i sličnosti u ovim raznim izvještajima potrebno je da se sa svakim od njih donekle pozabavimo.

Enuma Eliš

Ovaj mit je napisan klinastim pismom na glinenim pločicama a dobio je ime po prvim riječima ove priče. U doslovnom prevodu ovaj naslov bi se mogao prevesti kao *Kada iznad*. Cijeli mit je napisan na sedam pločica u nešto više od hiljadu redova. Prvi fragmenti su bili otkriveni još u prošlom vijeku (1848 i 1876), a za koje su bili zaslužni Austen Layard, Hormuzd Rassam i George Smith. Ovi fragmenti su pronađeni među ruševinama ninijske biblioteke Ashurbanipala, asirskog kralja koji je živio negdje sredinom 7-og vijeka prije Hrista. Prema procijeni stručnjaka ove tablice ne dolaze iz njegovog vremena nego su znatno starije (10-i vijek prije Hrista). Vjerovatno da je ovaj kralj imao običaj sakupljati zbirke starih priča te su tako i ovi mitovi završili u njegovoj biblioteci.

Kada se jedna njemačka ekspedicija uputila na iskopavanje Assura stare prijestonice Asirije, između 1902. i 1914. godine, pronađena je asirska verzija ove vavilonske priče. Tom prilikom arheolozi su pronašli djelove tablica 1, 6, i 7. Razlika između asirske i vavilonske verzije se sastoji samo u tome što asirska verzija upotrebljava Ashura kao kralja asirskog panteona, dok vavilonska verzija uzima boga Marduka kao vrhovno božanstvo.

U toku 1924/5. godine kada su arheolozi iskapali antički Kiš, pronađena je vavilonska verzija iste priče. Tada su otkrivene dvije pločice: 1 i 6. Samo nekoliko godina kasnije njemačka ekspedicija je pronašla gotovo cijelu 7-mu pločicu kada se vršilo iskapanje Uruka. Zahvaljujući ovim pronalascima

i kupovini nekih djelova koji su nedostajali, ova priča o stvaranju svijeta (Enuma Eliš) je gotovo u potpunosti kompletirana.

Ovaj čudnovati mit počinje sa izvještajem da je nekada bilo vrijeme kada ništa nije postojalo osim božanstvenih roditelja Apsu i Tiamat koji su predstavljeni kao vodene pustoši gdje Apsu predstavlja slatku a Tiamat slanu vodu. Kasnije ova božanstvena bića stvaraju druga božanstva slabije moći i tako je počelo stvaranje raznoraznih božanstava u samome početku. Zatim dolazi do rasprave između mlađih i starijih bogova zbog toga što su ovi mlađi previše nestašni u svojim aktivnostima i prave previše galame te uznemiruju starije bogove dok se oni odmaraju. Poslije spletkarenja i manipulisanja Ea i Damkina (mlađi bogovi) su uspjeli ubiti Apsu (jednoga od najstarijih bogova a ujedno i muža od Tiamat). Ea i Damkina su dobili sina boga Marduka koji je dobio titulu, Najmudriji među bogovima.

Tiamat je bila vrlo nezadovoljna i ljuta zbog pogibije svoga muža pa je organizovala otvoreni rat protiv Ee i Damkine. Onda kada je Tiamat gotovo bila spremna na sveopšti napad, neko je dojavio Ei i Damkini njene namjere. Ovi su zauzvrat pokušali proglasiti Marduka vrhovnim božanstvom cijelog panteona. Da bi to ostvarili sazvali su sva postojeća božanstva u cijelom svemiru na okup. Za sakupljanje je bio zadužen Anšar koji je priredio veliku gozbu. Kada su se svi bogovi sakupili, izvještaj kaže da je *slatko vino rastjeralo njihove brige a njihova tjela su natekla dok su pili jaka pića*. Kada je gozba bila pri kraju i kada su svi gosti bili razdragani, bog Marduk je demonstrirao svoju sveopštu moć i silu tako da su ga odmah proglasili vrhovnim božanstvom. Postavili su ga na pripremljeni prijesto, obukli ga u kraljevsku odjeću sa kraljevskim oznakama i stavili mu skiptar u ruku.

Poslije ovog čina, naoružavši se sa lukom i strijelom, buzdovanom i mrežom, Marduk se počeo spremati za odlučujući okršaj sa Tiamat i njenim pristalicama. U odlučujućem trenutku cijele bitke Tiamat je prihvatila Mardukov izazov na dvoboj. Kada je otvorila svoja usta da pošalje razorni vjetar, Marduk je ispalio strijelu koja je pogodila njena otvorena usta i tako je Tiamat izgubila svoj život. Panika je uhvatila njene pristalice i počeli su bježati. Međutim, Marduk ih je sve pohvatao mrežom i pretvorio u roblje. Zatim je uzeo svoj buzdovan i jednim udarcem raspolovio Tiamatino tijelo na dva dijela. Jednom polovinom njena tijela je stvorio nebo a sa drugom zemlju.

Probušivši njene oči, Marduk je napravio izvore za rijeke Tigris i Eufrat, a iza toga godišnja doba, sunce i mjesec.

Poslije izvjesnog vremena porobljeni bogovi su počeli prigovarati i žaliti se Marduku kako im je neizdržljivo teško. Marduk je spokojno saslušao njihove prigovore i sažalivši se na njih odlučio im stvoriti čovjeka koji će preuzeti njihove poslove. Da bi to ostvario dogovorio se sa Eom da ubiju Kingua, Tiamatinog drugog muža a ujedno i vođu pobunjenih bogova, i od njegove krvi da načine čovjeka. Tako je stvoren čovjek sa ulogom da preuzme rad pobijeđenih bogova i da hrani nebrojene mase vavilonskih božanstava.

Sličnosti stvaranja iz Biblije i Enume Eliš

Očito je da se ovaj izvještaj uveliko razlikuje od onog zapisanog u knjizi o Postanju. Međutim postoje neke sličnosti koje je vrijedno napomenuti. Jedna od sličnosti je da oba izvještaja govore o vremenu početka kada je zemlja bila prazna i bez obličja. Vavilonski izvještaj spominje mračni vodeni kaos predstavljen mitološkom ličnošću Tiamat, dok biblijski izvještaj upotrebljava običnu imenicu *tehom*. Ova imenica označava stanje u kojoj je zemlja bila i predstavlja cjelokupnu vodenu pustoš koja je okružavala zemljinu površinu. U toku drugog dana od *tahom* (vodena pustoš) je odvojena voda iznad svoda, a trećeg dana se pojavilo kopno iz ove vodene pustoši. Iako postoji nekakav mali postotak sličnosti između ova dva izvještaja, treba naglasiti da *tehom* predstavlja cjelokupnu vodenu masu, dok Tiamat iz vavilonskog izvještaja predstavlja samo slanu a Apsa predstavlja slatku vodu.

Sljedeća sličnost se može naći u tome što oba izvještaja imaju sličan tok događaja. Oba počinju sa postojanjem božanskog duha. U vavilonskom mitu božanski duh se nalazi u Tiamat i Apsu, dok se u Postanju spominje samo jedan vječiti Bog. Oba izvještaja počinju sa vodenom pustoši i završavaju se odmorom. Stvaranje svoda, zatim suhe zemlje, pa sunca i mjeseca te na kraju čovjeka ide istim redoslijedom u vavilonskom mitu i biblijskom izvještaju.

Postoji još jedna prije indirektna sličnost koja se može vidjeti u upotrebi broja sedam. Stvaranje iz Biblije se može podijeliti u sedam perioda zvanim dani, dok je cijeli vavilonski mit podijeljen u sedam tablica. Ipak u stvari postoji jako malo sličnosti u tome jer sedam dana iz Postanja nema

nekakve uže veze sa brojem tablica. Osim toga broj sedam ima zajedničku važnost u svim semitskim jezicima, predstavljenim u vavilonskoj literaturi kao i starozavjetnim knjigama. Dok je stvaralačka aktivnost prisutna u svih sedam dana biblijskog stvaranja, tablice 2 i 3 a donekle 1 i 7 uopšte ne spominju nikakvo stvaranje.

Iako se može činiti da su sličnosti između izvještaja o stvaranju iz Enuma Eliš i Biblije slični, očito je da su te sličnosti više slučajne nego namjerne. Pored toga postoje izrazite razlike koje mogu ukazivati na dva potpuna različita izvještaja iz antičke prošlosti.

Razlike stvaranja iz Biblije i Enume Eliš

Svako ko donekle poznaje Bibliju na prvi pogled će primjetiti da su razlike između ova dva izvještaja očividnije nego li sličnosti. Zbog toga što su mnogobrojne spomenućemo samo nekoliko najvažnijih. Jedna od najvidljivijih razlika je u tome što je biblijski izvještaj u potpunosti monoteističan (govori samo o jednom Bogu kao stvaraocu), dok je vavilonski politeističan (govori o mnogim bogovima koji su uključeni u izvještaju). Druga razlika se može vidjeti u tome što je stvaranje u Bibliji označeno kao rezultat božanstvene mudrosti, dok u vavilonskom izvještaju stvaranje je rezultat sveopšteg sukoba. Uzrok stvaranju svijeta i čovjeka u Bibliji je neizmjerena ljubav Božja, dok je u vavilonskom tekstu to bila samo puka slučajnost. Da nije došlo do sukoba između Tiamat i Marduka svijet ne bi bio ni stvoren. Svijet je prema biblijskom tekstu stvoren riječju Božjom, a u vavilonskom tekstu je stvoren od mrtvog boga. Prema biblijskom stvaranju razlog za stvaranje čovjeka se može vidjeti u neprocjenjivoj ljubavi, dok je cilj za stvaranje čovjeka u vavilonskom mitu bio da služi bogovima. I na kraju Marduk je kao vrhovno božanstvo bio stvoren, dok prema biblijskom tekstu Bog je svemoć i vječan.

Ep o Atrahasisu

Ovaj ep je bio otkriven 1853. godine na ruševinama antičke Ninive. Niniva je za dugo vremena bila prijestonica Asirije u koju su asirski kraljevi

godinama donosili razna kulturna bogatstva mnogobrojnih pobijeđenih naroda Palestine. Na taj način je osnovana biblioteka pod rukovodstvom Ašurbanipala u kojoj su bile smještene bezbrojne glinene pločice ispisane klistim pismom. Među hiljadama razbijenih pločica našao se i *Ep o Athrahasisu* koji dolazi iz 17. vijeka prije Hrista a bio je ispisan na nekoliko pločica. Gotovo sve pronađene pločice su bile odnešene u britanski muzej gdje se i sada nalaze.

Za slaganje razbijenih pločica britanski muzej je zaposlio George Smitha koji ne samo da je slagao komadiće razbijenih pločica nego je stekao dovoljno znanja da i decifira mnoge od njih. Cijela priča je bila napisana na tri razbijena komada i zbog prerane Smithove smrti nije bila prevedena. Nedugo zatim zbog nepoznatih razloga ova tri komada su se razdvojila od kojih su dva bila pronađena 1899. godine, dok je treći dio pronađen tek 1965. godine kada je pun prevod ove priče bio objavljen.

Ovaj ep je akadijanskog porijekla a govori o vremenu kada su postojala samo tri vrhovna boga, Anu, Enlil, i Enki. Anu je živio na nebu, Enlil na zemlji a Enki u vodi. Nakon izvjesnog vremena stvorena su druga božanstva manje vrijednosti koji su imali dužnost da rade na irigacionom sistemu ovih triju vrhovnih bogova. Poslije 40 godina teškog rada bogovi nižeg ranga su se pobunili, spalili sav alat i opkolili Enlilovu palaću. Enlil je zatražio pomoć i savjet ostalih bogova i donesen je zaključak da se olakša posao nižim bogovima time što će se stvoriti ljudski rod. Da bi ovo ostvarili bogovi su ubili jednoga boga i njegovu krv i meso pomiješali sa glinom i od te smjese je stvoren čovjek, kojem je osnovna dužnost bila da radi za bogove i da se razmnožava.

Kada se je ljudski rod razmnožio stvarao je veliku buku te Enlil nije mogao spavati. Zbog toga je odlučio da smanji broj ljudi time što će poslati pomor na njih. Međutim Enki, bog koji se nalazio u vodi se nije s tim složio nego je obavjestio Atrahasis (prvi kralj kojeg su bogovi postavili) o namjeri Enlila i dao mu instrukcije kako će izbjeći pomor. Enlil je ponovo pokušao smanjiti ljudski rod sušom u čemu ga je Enki ponovo spriječio. Sazvan je savjet svih božanstava u kojem se odlučilo da se nijedan bog više ne može miješati u spašavanju ljudi. Zajedno sa ostalima Enki se morao zakleti da će poštovati svoju zakletvu i dozvoliti smanjenje ljudskog roda potopom.

Eridu postanje

Za sada su pronađene tri verzije ove iste priče. Jedna je pronađena u Nippuru u toku treće sezone arheološkog iskapanja 1895 godine. Iako je njeno otkriće bilo u devetnaestom vijeku vrijednost ove priče nije bila za-pažena sve do 1912. godine kada je A. Poebel izdao u javnost cijelu kolek-ciju. Prema stilu pisanja Poebel je predložio da je napisana u sedamnaestom vijeku (oko 1600-te godine) prije Hrista. Druga verzija ove iste priče je pro-nađena među ruševinama antičkog Ura i dolazi iz istog vremena kao i ona iz Nippura. Obadvije verzije su pisane sumerskim jezikom na glinenim plo-čicama. Treća verzija je pronađena u Ninivi i pisana je na dva jezika, sumer-skom i akadijanskom. Ova treća dolazi iz sedmog vijeka (oko 600-te godine) prije Hrista.

Nijedna od ovih verzija nije pronađena u cjelovitom stanju već samo na nekoliko komadića razbijenih pločica. Priča govori o četiri vrhovna bo-žanstva (An, Enlil, Enki i Ninhursaga ili bolje znana kao božica Nintur). Na žalost početak priče nije sačuvan tako da se tačno ne zna razlog za stvaranje ljudskog roda, ali se pretpostavlja da je Nintur bila direktno uključena u stvaralačkom činu jer na jednom mjestu Nintur govori o ljudima kao njenim stvorenjima. Izvještaj na razbijenim pločicama počinje sa spoznajom da je ljudski rod u velikoj muci jer mora živjeti primitivnim životom bez obuće i odjeće. Interesantno je spomenuti da priča govori da su u to vrijeme životi-nje živjele u potpunom skladu i miru među sobom i ljudima. Da bi olakšala muke svojim stvorenjima, Nintur je odlučila da im pokaže kako napraviti irigacioni sistem, kako obrađivati zemlju i kako graditi gradove. Zbog toga je bilo potrebno uspostaviti organizovani rad pod vođstvom kralja koji je trebao stajati na čelu svega rada i izgradnje prvog grada Eridu.

Egipatski mitovi o stvaranju

Za sada postoje tri različite verzije koje govore o stvaranju ljudskog roda a zapisane su na raznim zidovima hramova, palata, piramida pa i gro-bnica. Ove priče su dobile naziv po gradovima u kojima su pronađene: heli-opoliski mit, memfiski mit i tebanski mit.

Heliopoliski mit

Ovaj mit je pronađen na nekoliko piramida i grobnica a govori o heliopoliskom bogu stvaraocu Atumu. Prema ovoj priči u samom početku je postojao bog Nu ili Nun koji predstavlja vodenu masu koja je ispunjavala cijeli svemir. Nakon izvjesnog vremena pojavljuje se Atum bog stvaraoc koji stvara elemente svemira. U isto vrijeme bog Atum je i bog sunca te u sebi ima vrhunsku stvaralačku moć. Atum je stvorio Shu i Tefnut u isto vrijeme koji predstavljaju zrak i rosu ili vlagu u zraku. Shu i Tefnut su rodili Geb i Nut koji predstavljaju zemlju i nebo. Geb i Nut rađaju četvoro djece (Oziris, Izis, Set, Neftis) koji predstavljaju kralja podzemlja, egipatski prijesto, kaos (za sada se ne zna tačno šta predstavlja Neftis). Kasnije Oziris i Izis rađaju Horusa koji predstavlja egipatskog faraona.

Memphiski mit

Ovaj mit je zapisan na Shabaka kamenu i govori o vrhovnom bogu zvanom Ptah. On je početak stvaranja pa prema tome je stvorio i samog Atuma. Ono što je interesantno da ovaj vrhovni bog stvara ostale bogove nižeg ranga svojom riječju. Sve što oči vide, uši čuju, i nos udahne odlazi u srce i zaključci doneseni u srcu su izrečeni jezikom. Ovo je način na koji je Ptah stvorio sva božanstva i tako je postao onaj od koga potiče cjelokupni život.

Tebanski mit

U stvari postoje dva mita iz ovog grada. Jedan govori o Amunu vrhovnom bogu, dok drugi napominje Khnuma kao stvaraoca. Amun je nastao prije ikakvih bogova, nebeskih tijela i ostalih elemenata. Kao takav je bio prvi koji je stvorio ostala božanstva pa i cjelokupni svemir. U to vrijeme kada je Amun bio sam svemir je bio mračna masa. On je predstavljen u egipatskoj mitologiji kao leteća guska koja je svojim piskavim glasom pokrenula cijeli proces stvaranja.

Ovaj kao i svi ostali egipatski mitovi govore o stvaranju raznih božanstava, mrtve materije, formiranju svemira i nekih nebeskih tijela, dok je mit o Khnumu jedini egipatski mit koji pokušava objasniti postanje ljudskog roda. U ovom mitu se objašnjava kako je Khnum, koji je predstavljen kao

ovan u egipatskoj mitologiji napravio prvog čovjeka na grnčarskom točku. Khnum je dobio skiptar života od Amuna i svojim rukama prenio život na dva ljudska bića koja je upravo napravio na grnčarskom točku. U mitu se kaže da je instalirao sistem za disanje zajedno sa probavnim sistemom. Načinio mu je polne organe i detaljno vodio brigu o trudovima trudnice. Khnum je predstavljen kao onaj koji je stvorio krvne žile i navukao kožu na meso prvog čovjeka.

Jasno je da postoje neke sličnosti između biblijskog izvještaja i ovih koji pripadaju raznim mitologijama. Da li sličnost ukazuje da su neki narodi kopirali i stvarali svoje izvještaje prema nekim koji su već postojali, ili sličnost u izvještajima može ukazati da svi oni potiču iz jednog izvora? Može li biti da su tokom vremena zbog kojekakvih društveno-političkih i ekonomskih prilika razni narodi prilagođavali stare izvještaje novim potrebama pa se usljed toga uveliko razlikuju od biblijskog teksta?

Bibliografija

- Daley, S. *Myths from Mesopotamia*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Hart, G. *Egyptian Myths*. Austin: University of Texas Press, 1990.
- Kramer, S.N. *From Poetry of Sumer; Creation, Glorification, Adoration*. Berkeley: University of Arizona Press, 1979.
- Landsberger, B., and Wilson J.V.K. The Fifth Tablet of Enuma Eliš. *Journal of Near Eastern Studies* 20 (1961): 154-179.
- Livingston, D. *Creation Stories of the Ancient Near East*. *Archaeology and Biblical Research* 5 (1992): 78-90.
- Speiser, E.A. Sultantepe Tablet 38 73 and Enuma Eliš III 69. *Journal of Cuneiform Studies* 11 (1957): 43-44.
- Thorkild, J. The Eridu Genesis. *Journal of Biblical Literature* 100 (1981): 513-529.

POTOP I ARHEOLOGIJA

Dok je za izvještaj o stvaranju gotovo nemoguće pronaći bilo kakve ostatke koje bi arheologija mogla pronaći, izvještaj o Potopu bi se mogao potvrditi ako bi se pronašla Nojeva barka u kojoj su spas našle životinje i samo osam osoba. S vremena na vrijeme pojavljuju se poneki takozvani istraživači koji tvrde da su ili vidjeli barku svojim očima ili su sreli nekoga koji ju je vidio.

U potrazi za Nojevom barkom

Izvještaji o postojanju Nojeve barke i tačnom lokalitetu postoje još od antičkog doba. Jedan od najranijih je vavilonski sveštenik koji je živio u trećem vijeku prije Hrista a čija djela postoje samo u raznim citatima drugih antičkih autora. Osim njega Josif Flavije takođe tvrdi da postoje osobe koje znaju tačno mjesto gdje je usidrena Nojeva barka. Isto tako postoje i izvještaji srednjovjekovnih hodočasnika i istraživača (jedan od njih je Marko Polo) koji tvrde da su čuli svjedočanstva od jermenskog stanovništva koji znaju da je barka još uvijek na Araratu.

U toku 1856. godine tri ateistička britanska naučnika su unajmila jednog Jermena kao vodiča da ih odvede na Ararat da bi dokazali da Nojeva barka ne postoji. Kada su ipak pronašli barku naučnici su mu zaprijetili da će ga ubiti ukoliko bude izdao da su pronašli barku. Poslije prvog svjetskog rata jedan od ovih triju naučnika je na smrtnoj postelji priznao svojim prijateljima o svemu što se dogodilo. Izvještaj o ovoj isповјesti je navodno bio objavljen u većini novina onoga vremena. Na žalost danas niko ne može pronaći niti jedan izvještaj o ovom priznanju.

Britanski istraživač James Bryce je izjavio 1876. godine da je pronašao velike komade obrađivanog drveta na Araratu. Ovo nalazište je bilo na oko 4000 metara nadmorske visine. Kasnije, u toku 1883. godine jedna grupa turskih planinara je slučajno naišla na barku koja je bila u izvanredno očuvanom stanju tako da su imali prilike čak i ući u nju.

Ruski pilot je jednom prilikom nadlijetao preko Ararata u toku 1915. godine i opazio barku. Ubrzo zatim se jedna ekspedicija uputila ka određištu, uzela sve mjere čak i fotografije barke. Prije nego što su uspjeli doći do Petrograda izbila je revolucija i zapisi zajedno sa crtežima i slikama su tajanstveno nestali. Kasnije u toku 1937. godine Hardwicke Knight, Novozealandanin, je pronašao drvene ostatke koji su stršili iz snijega i tek kasnije je shvatio da bi to mogla biti barka.

Kada je izbio drugi svjetski rat, američki i ruski piloti su izvijestili da su vidjeli barku iz aviona. Kasnije su neki izvještaji i fotografije bili objavljeni u nekim novinama. Na žalost, članci niti slike za sada još nisu pronađeni. George Greene, američki geolog je napravio šest snimaka barke. On je umro 1962. godine i do sada ovi snimci još nisu pronađeni iako postoje nekoliko svjedoka koji su ih vidjeli. Kasnije je Fernard Navarra izvukao komad obrađivanog drveta iz vode na Arartu u toku 1955. godine. Prema pojedinim španskim stručnjacima drvo dolazi iz 3000-te godina prije Hrista. Međutim, kada je drvo bilo testirano u britanskim laboratorijama ispostavilo se da dolazi iz 450-750. godine poslije Hrista.

Čak i oni čitaoci koji nisu stručno upućeni u ovu problematiku mogu zapaziti da većina gore navedenih izjava se zasniva na „rekla kazala“ dokazima čija vjerodostojnost na žalost se ne može naučno ispitati. Čudno je to da kada je tako važan istorijski objekat bio pronađen nije mogao biti objavljen zbog prijetnje nekih naučnika koji su živjeli stotinama kilometara daleko od jermenskog vodiča. Ali je još čudnije da se nijedan objavljeni članak niti jedna fotografija više ne može naći iako su neki žustro tvrdili da su ih vidjeli. Jedini opipljivi dokazi mogu se naći u drvenim ostacima koji su bili pronađeni i doneseni u javnost. Međutim, čovjek živi već hiljadama godina na Araratu i u njegovoj okolini i zar bi bilo neobično ako bi se neki drveni komadi pronašli nakon niza godina pa i vijeka gdje zbog hladnoće drvo ne trune. Pronalazak obrađivanog drveta ne znači da je barka jedino mjesto sa kojeg je ono moglo doći. Na žalost, moramo priznati da niko od pomenutih istraživača nije, bar do sada, donio nikakve opipljive stručne dokaze koji bi se mogli ispitati na jednom naučnom nivou i prema tome ne mogu se smatrati kao ispravnima.

Interesantni podaci o Nojevoj barci su pronađeni na jednom rimskom

bronzanom novčiću koji dolazi iz trećeg vijeka poslije Hrista. Na jednoj strani novčić prikazuje lik rimskog imperatora Gallusa Trebonianusa a na drugoj strani je otisnut lik Nojeve barke. Ova kovanica je bila napravljena u rimskom gradiću koji se zvao Apameia Kibotos. Grad je bio osnovan još u doba Antioha I, grčkog kralja iz trećeg vijeka prije Hrista (280-261), a dobio je ime po Antiohovojoj majci Apameiji. Postoji još nekoliko mjesta na području Palestine koji su nazvani istim imenom ali se ovaj razlikuje po tome što mu je dodat dodatni naziv, Kibotos.

Apameia Kibotos se nalazi na području moderne Turske u podnožju planine Ararat. Samo dodatno ime (Kibotos) ukazuje na značaj lokaliteta ovog mjesta jer kibotos na grčkom znači barka ili lađa. Slika na ovom novčiću prikazuje scene iz biblijske priče o potopu a sastoji se od tri djela. Prvi dio prikazuje barku sa poluotvorenim krovom. Na istoj sceni su prikazani Noje i njegova žena kako gledaju iz barke, a na samoj barci je ispisano Nojevo ime na grčkom jeziku. Sljedeća scena prikazuje golubicu sa maslinovom grančicom u kljunu, dok treća prikazuje Noja i njegovu ženu kako izlaze iz barke sa podignutim rukama u znak zahvalnosti za zaštitu i spasenje u toku potopa.

Arheološki pronalasci prepotopne civilizacije

U stvarnosti je jasno da do sada Nojeva barka još nije pronađena ali se postavlja pitanje da li je arheologija pronašla išta što bi ukazivalo na jednu ovakvu sveopštu katastrofu? U toku 1929. godine Leonard Woolley je predvodio jednu ekspediciju koja je iskapala na ruševinama antičkog Ura u južnoj Mesopotamiji. Na jednom mjestu iskapanja radnici su došli do čudnih naslaga zemlje u kojima nije bilo nikakvih antičkih ostataka (najčešće razbijena grnčarija). Zbog toga je Woolley smatrao da su došli do prirodnog sloja zemlje na kojem je bilo sagrađeno prvo naselje. Iako je ovaj sloj značio kraj iskapanja radnici su nastavili sa kopanjem. Na zaprepašćenje svih nakon izvjesne dubine ponovo su došli do sloja u kojem je bilo razbijene grnčarije. Woolley je odmah shvatio da se pred njim nalazi nešto što do tada niko još nije otkrio. Sloj u kojem nije bilo nikakve grnčarije je bio debeo oko dva metra a pokrivao je ostatke najranije civilizacije ovog naselja. Jasno mu je bilo

da se radi o naslagama gline i blata koje su nastale usljed potopa. Odmah iza toga pročula se vijest da su pronađeni ostaci potopa. Kasnije su arheolozi pronašli slične naslage koje predstavljaju potop na mnogim lokalitetima Mesopotamije (Kiš, Fara, i Niniva).

Iako je ova vijest bila prihvaćena sa oduševljenjem među svim iskrenim čitaocima Biblije potrebno je obratiti pažnju na neke objektivne primjedbe. Jedna od zamjerki ovom brzopletom zaključku se nalazi u tome što mnogi drugi lokaliteti na području Mesopotamije i Palestine (al-Ubdaid koji se nalazi blizu Ura, i Jerihon u Palestini) ne sadrže nikakve ostatke bilo kakvih slojeva blata koji ukazuju na potop. Osim toga slojevi mulja koji su pronađeni na pojedinim lokalitetima ne dolaze iz istog perioda vremena (Ur oko 4000-te prije Hrista, Kiš oko 2500-te prije Hrista, Fara oko 3000-te prije Hrista, Niniva oko 4500-te prije Hrista). Prema svemu tome može se zaključiti da ovi slojevi mulja na raznim lokalitetima predstavljaju lokalne poplave prije nego sveopšti potop. Zbog sveopšte katastrofe koja je došla na ovu zemlju gotovo da je i nemoguće pronaći išta što bi došlo iz prepotopnih kultura. Zgrade su uništene do takvog stepena da ništa od njih nije ostalo, ali ne samo to nego su ostaci bilo kakvih građevina odnešeni strahovitim bujicama i potrpane debelim slojevima mulja ko zna gdje.

Mesopotamijske priče o potopu

Međutim, ono što je arheologija učinila sastoji se u tome što je pronašla nekoliko starih zapisa o potopu koji su pronađeni među ruševinama mesopotamijskih naroda. Ne samo da su mesopotamijski narodi (Sumeri, Akadijanci, Vavilonjani, Asirci, Persijanci) imali zapise o sveopštoj katastrofi u obliku potopa koja je došla na ovu zemlju nego je izvještaj o uništenju starog svijeta poznat širom svijeta. Na svakom kontinentu su pronađeni stari izvještaji o potopu što otvara mogućnost da je potop uistinu bio sveopšti, a ujedno pokazuje da biblijski izvještaj nije neka usamljena izmišljotina hebrejskog naroda.

Ep o Gilgamešu

Ovaj ep je jedan od najočuvanijih priča mesopotamijskog podneblja a

napisan je na dvanaest glinenih pločica klinastim pismom i pripadao je vavilonskom narodu. Svaka od pločica sadrži oko 300 redova osim dvanaeste koja ima otprilike upola manje. Većinu pločica su pronašli Layard, Rassam i Smith sredinom prošlog vijeka na ruševinama drevne Ninive. Komplet ove priče je pripadao kolekciji ogromne biblioteke iz vremena Ašurbanipala, asirskog kralja koji je vladao sredinom sedmog vijeka prije Hrista. Poslije pronalaska glavnog dijela ovog mita pojedini manji djelovi su kupljeni od raznih trgovaca i švercera antičkim vrijednostima, ili su bili pronađeni na drugim lokalitetima Mesopotamije.

Mit govori o Gilgamešu jednom od ranih kraljeva koji je bio u potrazi za besmrtnošću. Bilo mu je kazano da treba putovati brodom do zemlje u kojoj je živio Utnapištim. Većina pločica govori o avanturama njegova putovanja dok samo jedanaesta pločica govori o potopu koji je Utnapištim preživio. U priči se ne pominju u detalje nikakvi razlozi za ovakav akt bogova nego se samo kaže da su bogovi jednaostavno odlučili uništiti ljudski rod potopom. Bog Enlil se spominje u priči kao onaj koji je revnovao za uništenje, dok je bog Ea bio onaj koji se zauzeo za ljudski rod jer je smatrao da svi ljudi nisu zaslužili uništenje. Dok je Utnapištim spavao, Ea ga je potajno obavijestio o namjeri Enlila i savjetovao mu da sruši svoju kuću i od istog materijala da načini barku. Ea je poučio Utnapištima da ne kaže istinu svojim susjedima niti pravi razlog zbog kojeg gradi barku. Kada ja barka bila gotova bila je jednako dugačka, široka i visoka (otprilike 60 metara u širinu, dužinu i visinu). Imala je sedam spratova podijeljenih u devet sekcija tako da je svaki sprat imao devet prostorija. Prema instrukcijama Utnapištim je trebao pokupiti sve svoje zlato, srebro i ostalu imovinu, svu svoju rodbinu pa čak i brodatere koji će upravljati barkom, te i mnogobrojne životinje.

Nevrijeme je trajalo samo šest dana a sedmog dana je prestala kiša. U priči se ne kaže koliko dana je prošlo do vremena kada je Utnapištim mogao napustiti barku. Katastrofa je bila toliko velika da su se čak i bogovi poplašili i pobjegli do najvišeg neba. Od straha i nesreće svi bogovi su plakali za propalim ljudskim rodом. Potop je bio sveopšti a preživjeli su samo oni koji su našli utočište u barci. Nakon izvjesnog vremena barka se usidrla na brdu Nisir. Poslije usidrenja Utnapištim je pustio golubicu koja se vratila u barku jer nije našla mjesto gdje bi sletila. Prošlo je izvjesno vrijeme i Utnapištim

ponovo pušta lastavicu koja se isto tako vratila. Na kraju je pustio gavrana koji se nije vratio. Ovo je bio znak za Utnapištima da se može iskrcati i zato je naredio svima da napuste barku. Prilikom izlaska prinio je žrtvu zahvalnicu bogovima koji su se okupili oko žrtvenog oltara kao muhe. Za nagradu Utnapištim i njegova žena dobijaju besmrtnost i vječni život.

Ep o Atrahasisu

Zajedno sa pričom o stvaranju ovaj ep sadrži i priču o potopu. Ovo je akadijanska priča, zapisana na trećoj pločici cjelokupnog epa. Zbog velike buke bogovi su odlučili uništiti cijelo čovječanstvo. U to vrijeme Atrahasis je bio akadijanski kralj i ujedno miljenik boga Enki. Dok je Atrahasis spavao u svojoj kući javio mu se Enki u snu i prenio mu vijest o sveopštem potopu. Prema instrukcijama on je trebao razrušiti svoju kuću i od istog materijala napraviti brod. Da bi brod bio siguran na vodi trebao se pramazati smolom. Dobio je samo šest dana da ga napravi jer je u sedmi dan trebao početi potop. Da bi zavarao ostale sugrađane ništa im nije govorio o potopu već samo da gradi brod da bi živio sa svojim bogom Enkijem koji je bio bog vode jer se posvađao sa Enlilom bogom zemlje.

Kada je brod bio gotov ukrcao je sa sobom sve svoje blago zajedno sa mnoštvom životinja i ptica. Prije ulaska u brod napravio je veliku gozbu ali nije mogao učestvovati jer mu je u mislima bilo uništenje cijelog ljudskog roda.

Potop je trajao sedam dana i sedam noći. Poslije ovog izvještaja pločica je prekinuta. Sljedeći dio već govori o tome da se brod usidrio ali nam nije poznato mjesto usidrenja jer je tekst oštećen. Bogovi su žalili za ljudskim rodom jer su se zabrinuli o tome ko će sada obrađivati zemlju, graditi kanale za navodnjavanje, te prinositi žrtve. Svi bogovi osim Enlila su bili srećni što je ipak Atrahasis ostao u životu. Nakon uvjeravanja sa ostalim bogovima Enlil je pristao da Atrahasis ostane u životu ali da u buduću Enki mora bolje organizovati budući ljudski rod da ne prave toliku galamu. Prilikom izlaska iz barke Atrahasis je prinio žrtvu tako da su bogovi mogli uživati u njoj.

Eridu postanje

Ovaj mit isto tako kao i onaj o Atrahasisu sadrži obadvije priče; priču o

stvaranju i priču o potopu. Eridu stvaranje je sumerska priča koja spominje da su se bogovi složili o uništenju ljudskog roda potopom zbog toga što prave veliku galamu. Glavi junak ove priče je Ziusudra koji je doznao od boga Enkia o velikoj katastrofi koja se sprema na ljudski rod. Zbog toga što pojedini djelovi priče nedostaju radnja je dosta isprekidana. Ziusudra je dobio naređenje da napravi brod, ukrca svoju porodicu i životinje.

Potop je trajao sedam dana i sedam noći. Poslije toga, kada se nevirijeme smirilo, Ziusudra je napravio otvor na brodu tako da je sunce obasjalo cijelu unutrašnjost broda. Izašao je iz broda i prinio mnogobrojne žrtve. Ovdje se tekst ponovo prekida i nije nam poznato kako su ostali bogovi primili vijest što je Ziusudra sa svojom porodicom ipak preživio potop. Tekst nam kaže da je Ziusudra poljubio zemlju pred Enlilom koji mu je obećao besmrtnost jer je postao spasitelj ljudskog a ujedno i životinjskog roda.

Posmatrajući sve ove antičke mitove, jasno je da postoje neke minimalne sličnosti sa biblijskim izvještajem dok su razlike više nego očigledne. Usljed toga mnogobrojni teolozi su spremni zaključiti da su pojedini narodi posuđivali priče od drugih, dopunjavali ih i mijenjali prema svom ukusu, i time uključivali svoja božanstva i svoje junake koji su imali privilegije kod raznih bogova. Međutim, pitanje opet dolazi do izražaja, da li sličnosti i razlike automatski ukazuju da se radilo o pozajmici ili plagijatu? Ono što je sasvim moguće jeste da sličnosti i razlike ukazuju da sve priče dolaze iz istog izvora. Sve one ukazuju na vrijeme kada je ljudski rod bio u velikoj opasnosti od sveopšteg uništenja. U svim pričama čovjek je odgovoran za uništenje koje je došlo božanskim djelovanjem. Kroz ovo isto božansko djelovanje ljudski rod je spašen na čudnovat način. Moguće je da je tokom vremena, zbog kojekakvih društveno-političkih prilika originalna priča u raznim narodima počela dobijati pojedine lokalne elemente koji su sve više uzimali maha dok originalna verzija nije gotovo u potpunosti izgubila svoj prvobitni oblik. Na kraju su samo pojedine osnovne ideje ostale iste dok su ostali elementi sasvim izmjenjeni, što bi mogao biti glavni uzrok tome što se razlikuju od biblijskog izvještaja.

Vavilonska kula i pometnja jezika

Do nedavno je smatrano da je izvještaj o vavilonskoj kuli u potpunosti jedinstven i da pripada samo biblijskoj litaraturi. Kao takav gotovo da većina teologa smatra da je mitološkog karaktera i da u sebi nema nikakve istinitosti. Međutim, nedavno je pronađena glinena pločica koji je pripadala sumerskom narodu a u sebi sadrži sumersku verziju ovog istog događaja.

Pločica se danas nalazi u Ashmoleanom muzeju na Oxfordu. Bila je pronađena sa mnoštvom ostalih pločica među ruševinama antičkog Kiša koji je bio iskapan između 1923-1932. godine. Pločica koja dolazi iz 21-og vijeka prije Hrista (2100-2000) sadrži izvještaj o pometnji jezika a sastoji se od 27 redova. Na žalost samo 14 redova su čitljivi dok je tekst na ostalim redovima nečitak zbog oštećenosti.

Poruka sa 14 redova je jasna i govori o zlatnom vremenu blagostanja kada su ljudi živjeli u slobodi, bez straha, i u miru jedni sa drugima. U to vrijeme svi su služili jednome bogu na jednom jeziku. Iza ovog izvještaja tekst je prekinut i kasnije se u izvještaju kaže da je bog Enki pobrkao jezike ljudima. Razlog za ovakav akt nam nije poznat jer tekst o tome ništa ne kaže.

Bibliografija

- Civil, M. Texts and Fragments. *Journal of Cuneiform Studies* 32 (1980): 168-170.
- Crouse, B. Noah's Ark; Its Final Berth. *Archaeology and Biblical Research* 5 (1992): 66-77. Fisher, E. Gilgamesh and Genesis: The Flood Story in Context. *Catholic Biblical Quarterly* 32 (1970): 392-403.
- Hiedel, A. *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. Chicago: University of Chicago Press, 1946.
- Lambert, W.G. New Light on the Babylonian Flood. *Journal of Semitic Studies* 5 (1960): 113-123.
- Lambert, W.G., and Millard, A.R. *Atrahasis: The Babylonian Story of the Flood*. Oxford: Clarendon Press, 1969.
- Livingston, D. The Date of Noah's Flood. *Archaeology and Biblical Research* 6 (1993): 13-17. Millard, A.R. The Sign of the Flood. *Iraq* 49 (1987): 63-69.

- Morris, J.D. The Search for Noah's Ark. Bible and Spade 3 (1974): 90-96.
- Rapaport, I. The Flood Story in Bible and Cuneiform Literature. Bible and Spade 12 (1983): 57-65.
- Sandars, N.K. The Epic of Gilgamesh. New York: Penguin Books, 1977. Shea, W. Noah's Ark. Archaeology and Biblical Research 1 (1988): 7-14. Smith, C.C. Knowledge "From Before Flood". Encounter 31 (1970): 31-41.

PATRIJARSI I ARHEOLOGIJA

Da bismo mogli pronaći bilo kakve paralele između događaja vezanih za Abrahamov život i arheoloških otkrića potrebno je saznati u kojem vremenu je Abraham živio. Prema biblijskoj hronologiji Abraham je živio negdje u dvadeset drugom i dvadeset prvom vijeku prije Hrista.

Biblijski tekst u 1. Kraljevima 6:1 nas informiše da je između početka zidanja Solomonovog hrama i izlaska Izraelaca iz Egipta prošlo 480 godina. Gradnja hrama je prema proračunu E. Thielea otpočela 970-e godine prije Hrista. U tom slučaju izlazak se dogodio 1450-e godine prije Hrista. Izlazak 12:40,41 nas obavještava da su Izraelci proveli 430 godina u zatočeništvu što bi značilo da su Jevreji zajedno sa Jakovom došli u Egipat 1880-e godine prije Hrista. Sam Jakov tvrdi da je imao 130 godina kada je stigao u Egipat (Postanje 47:9). Ako je Jakov navršio 130 godina u toku 1880-e godine prije Hrista, onda se on rodio 2010-e godine prije Hrista. Biblija nam kaže da je njegov otac (Isak) imao 60 godina u to vrijeme (Postanje 25:26), što bi značilo da se Isak rodio 2070 godine prije Hrista. Prilikom Isakovog rođenja Abraham je imao 100 godina (Postanje 21:5) i prema tome Abraham se rodio 2170-te godine prije Hrista, a napustio Haran kada je bio 75 godina star, tj. 2095-e godine prije Hrista.

Prije dolaska u Haran Abraham je boravio sa cijelom svojom porodicom u Uru Haldejskom. Biblija nam ne daje nikakve informacije o zanimanju Abrahamove porodice dok su bili u Uru ali se može pretpostaviti da su bili nomadskog ili pastirskog zanimanja. Sigurno je da Abraham nije morao trčati za ovcama i kozama po nepreglednim ravninama Mesopotamije već su to radili najmljniji radnici ili sluge, dok je Abraham sa svojom porodicom provodio dane u Uru. Prema današnjem standardu stočarstvo ili pastirski život možda i nije tako unosan posao i stoga spada u nižu društvenu klasu, ali to nije bio slučaj u vrijeme Abrahama. Nomadski način života je imao mnoge prednosti u ono doba i zato se smatrao jednim od najunosnijih zanimanja. Nomadi su imali nepreglednu moć kretanja; nisu bili vezani za određenu teritoriju; nisu bili podložni porezima; nisu bili pod neprestanim

pritiskom promjene klimatskih uslova prouzrokovanim nedostatkom kiše, sušom i mogućom gladi; ako suša uništi pašu u jednom kraju nomadi imigriraju na drugu teritoriju. Zbog svih tih razloga nomadski život je bio ugledno zanimanje koje je donosilo bolju i bržu zaradu nego ijedno drugo zanatsko zanimanje ili ratarstvo.

Iako su nomadi provodili veći dio godine na pašnjacima čuvajući i napasujući svoju stoku (uglavnom ovce i koze), to ne znači da nisu imali pristup u naselja i da nisu živjeli u gradovima. Istina je da su jedan dio godine provodili napasujući svoju stoku, ali je isto moguće da su bar neki od njih jedan dio godine provodili u gradu kao što je bio Ur ili Haran.

Zbog svoje bogate imovine moguće je da je Abrahamov otac igrao važniju ulogu u gradskom životu, te da je možda bio i u gradskom savjetu. Ur kao mesopotamijski grad dvadeset drugog vijeka je uživao prosperitet nezamislivih razmjera za ono vrijeme. Žitelji Ura su imali pisani zakon i dobro organizovani sudski sistem. Postojao je zakon o zaštiti udovica i siromašnih (Naram-sin, i Ur-namu su bili poznati kraljevi Ura koji su osnovali i striktno sproveli ovaj zakon). Imali su razvijenu umjetnost, zanatstvo (klesarstvo, metalurgija, slikanje itd). Osim toga bio je izgrađen sistem kanalizacije koji je poboljšao higijenske uslove života, a ujedno arheološki ostaci svjedoče o dobro građenim kućama.

Još 1854-te godine J.E. Taylor je ispravno tvrdio da je Tell Muqayyar antički Ur. Uslijedilo je arheološko iskopavanje koje je nastavljeno u dvadesetom vijeku. U stvari L. Woolley je nastavio iskapanje na ostacima biblijskog Ura 1922-1932-e godine i utvrdio da je Ur uživao viski standard civilizacije u toku dvadeset prvog vijeka prije Hrista (Abrahamovo doba). Otkriveno je nekoliko kraljevskih grobnica sa neprocijenjivim ostacima. Nađena je zlatna kaciga i kip koze koja stoji pored drveta. Osim razvijenog ekonomskog sistema Ur je imao dobro razvijenu vojsku, a najpoznatiji ostaci ovog grada su poznati ziguratski hramovi.

Abraham i hananska zemlja

Prema procjeni biblijske hronologije Abraham je trebao boraviti u hananskoj zemlji od početka dvadeset prvog vijeka prije Hrista (oko 2095 prije n.e.). Posmatrajući tabelu arheoloških perioda vidi se da je u Palestini tada bilo Rano Bronzano doba IV. Ovo doba je karakteristično po tome što u Palestini nije bilo velikih gradova-država kao u prethodnom periodu (Rano Bronzano doba II i III), niti kao u idućem periodu (Srednje Bronzano doba II). Međutim u toku izvještaja o Abrahamu i njegovim doživljajima izgleda da je u njegovo vrijeme Palestina bila načičkana mnoštvom malih i velikih naselja. Usljed toga što će većina ovih naselja tek kasnije nastati, mnogi kritičari smatraju da izvještaj o Abrahamu može imati svoju istorijsku stvarnost mnogo kasnije nego što to Biblija preporučuje.

Istina je da Biblija napominje mnoštvo naselja koja još nisu postojala u vrijeme kada je Abraham boravio u Palestini, ali je isto tako istina da će svaki pažljivi čitatelj odmah primjetiti da su Abraham i njegovi bliži nasljednici I-sak i Ismael) bili u samo četiri naselja ili došli u kontakt sa njihovim žiteljima. Ovo je vrlo važno kada se zna da ni Abraham niti njegovi sinovi nisu pisali ove izvještaje nego da su oni nastali mnogo vjekova poslije Abrahamovog vremena. Da bi što bolje i tačnije prikazao put kojim je Abraham putovao autor knjige o Postanju je upotrebljavao imena mjesta koja su postojala u njegovo (autorovo) vrijeme kao orijentaciju za svoje čitaoce. Jedan tipičan primjer se može naći u Postanju 20:1, gdje se kaže da se Abraham nastanio između Kadeša i Sura. Nigdje se u tekstu ne spominje da je Abraham bio u ta dva mjesta nego da se samo nastanio na području Negeva. Da bi što preciznije prikazao svojim čitaocima tačno mjesto Abrahamovog kampa pisac je upotrijebio lokalitete (Kadeš i Sur) koji su bili naseljeni u autorovo vrijeme. Zbog toga nije potrebno zahtijevati da Kadeš i Sur budu postojeća mjesta u vrijeme kada je Abraham putovao kroz područje Negeva.

Abraham dolazi u kontakt sa kraljem Sodoma i Salema (Post. 14:17-24), boravi kratko vrijeme u Geraru (Post. 20), te kupuje pećinu za Sarinu sahranu od stanovnika Hebrona. U tom slučaju treba tražiti arheološke dokaze za postojanje samo ova četiri mjesta u toku Ranog Bronzanog doba IV, kada je Abraham boravio i živio u Hananu.

Gradovi i kraljevi u biblijskim tekstovima

Prije nego što razmotrimo arheološke ostatke gradova koji su vezani za Abrahamovo vrijeme dobro je da se podsjetimo šta je za stanovnike Palestine značio izraz grad ili kralj u starozavjetno doba. Kada moderni čitalac Biblije čita o gradovima Staroga Zavjeta onda mu uglavnom pred oči dolaze velike svjetske više milionske metropole kao što su London, Čikago, Los Anđeles, ili Njujork. Međutim treba biti oprezan jer je pisac Biblije možda imao nešto sasvim drugo na umu kada je opisivao ili govorio o gradovima.

Najuobičajniji hebrejski izraz za grad je *ir*. Sam izraz je upotrebljen više nego hiljadu puta u Starom Zavjetu, a dolazi od glagola koji znači *opkoliti, zaokružiti*. U Starom Zavjetu ovaj izraz nije određen samo za velike gradove opasane zidinama već može označiti bilo kakvo naselje u kojem su kuće napravljene i složene u obliku kruga i na taj način stvaraju prazan prostor u sredini naselja. Prema tome veličina i broj stanovnika nekog naselja ne određuju njegov status grada. Riječ *ir* je vrlo često upotrebljavana kao složenica se hebrejskom riječju *bazar*, koja znači odvojiti, razdvojiti, a ponekad znači i pojačati. Kada se riječ *bazar* nađe zajedno sa riječju *ir* onda ova složenica označava utvrđeni grad opasan sa obrambenim zidovima.

Međutim, *ir* ponekad stoji uz riječ *perec*, koja označava žitelja ravnice, i kada je upotrijebljena sa riječju *ir* onda ova složenica označava naselje ili grad bez gradskog zida. Samo na jednom mjestu *bazar* i *perec* su upotrijebljeni zajedno (Ponovljeni Zakoni 3:5) gdje se govori o gradovima koji su opasani zidinama i gradovima koji nemaju takve zidine. Prema tome, kada pisci Biblije govore o gradovima ne znači da na umu imaju ili opisuju velike gradove opasane debelim obrambenim zidinama, nego može značiti da govore o malim neutvrđenim naseljima koji mogu označavati samo nekoliko malih kućica. Zbog toga mnogi skolari kada žele objasniti hebrejsku riječ *ir* kažu da se ta riječ može protumačiti i kao malo naselje, kao i mjesto kampovanja nomadskih naroda, drugim riječima mjesto gdje su podignuti šatori.

Prema tome, kada se govori o gradovima i naseljima iz vremena Abrahama ne mora biti da će arheološka iskapanja objelodaniti bogatu kulturu

tih gradova, kao i arhitekturu potvrđujući da je to naselje bilo opasano debelim zidinama. Kada se u Bibliji spominju gradovi u vezi sa Abrahamom može biti da je u to doba postojalo samo malo naselje od nekoliko kućica koje su isto tako smatrane gradom, ili pak mjesto gdje su samo šatori bili ukampovani.

Već je ranije spomenuto da period u kojem je Abraham živio u Palestini je bilo vrijeme kada gradovi u suštini i nisu postojali. To ne znači da je Palestina u to doba bila ne nastanjena, jer je pronađeno mnoštvo grobova i grobnica koje dolaze iz tog vremena. Izgleda da su stanovnici Palestine bili nomadskog karaktera i uglavnom živjeli u malim naseljima ili šatorima baveći se stočarstvom (ovce i koze), ili ratarstvom u vrlo ograničenoj mjeri.

Isto tako kada Biblija spominje kralja pred nama se automatski stvara monarh sa velikom prijestonicom i ukrašenom palatom, kao što su bili monarsi u Evropi u srednjem vijeku. Međutim da li biblijski tekst zahtjeva ovakav koncept ili možda dozvoljava nešto sasvim drugo?

Hebrejska riječ *melek* je jedna od riječi koje su najčešće upotrebljavane u Starom Zavjetu. Ova riječ se može prevesti kao *savjetnik*, kojoj glagolski oblik znači savjetovati. Pisci Biblije je upotrebljavaju u različitim uslovima i za različite svrhe. Riječ *melek* se može odnositi na imperatora (kao što je bio Nebuhadnezar; Jer. 46:2), može se odnositi na potčinjenog kralja vazala (kao što je bio Joakim, kralj judejski; Jer. 46:2), ili poglavica/poglavar male grad-državice (kao što su bili poglavari hananejskih i filistejskih gradova-država; Post. 14:2-8; 20:2; 26:1,8), ili može označavati suvladara (kao što je bio Baltazar; Dan. 5:11). Prema svemu ovome, jasno je da hebrejska riječ *melek* ili kralj nije određena samo za monarhe koji bi živjeli u neprocjenjivim palatama nego se može odnositi i na one vladare koji nisu bili ništa više nego poglavari ili poglavice u svom plemenu ali su bili smatrani kao kraljevi (za svoj narod ili naselje).

Osим toga, svi kraljevi nisu živjeli u gradovima, čak ni u malim naseljima. Poznata asirska kraljevska lista ispisana klinastim pismom na glinenoj pločici spominje mnoštvo kraljeva kao i njihova dostignuća. Ono što je interesantno jeste da je prvih sedamnaest kraljeva sa te liste živjelo u šatorima. Izvještaj iz kraljevskih zapisa koji su pronađeni u gradu Mari govore o pobjedi nad polunomadskim plemenima koji su imali svoje kraljeve. Isti zapisi

govore o Hanancima i Jamincima koji su bili nomadskog porijekla i imali su svoje kraljeve.

Pa i sami biblijski izvještaji govore o plemenskim vođama koji su bili smatrani kao kraljevi. Pet madijanskih vođa su nazvani kraljevima u bilij-skom zapisu (Brojevi 31:8), dok iste osobe postoje na drugoj listi i spominju se samo kao plemenske vođe ili starješine (Jošua 13:21).

Prema ovome kada Biblija govori o kraljevima to automatski ne znači da je riječ o monarsima koji su živjeli u velikim gradovima i u velikim palata-ma. Kralj iz patrijarhalnog vremena može označiti bilo kakvog vođu koji je imao oko sebe slijedbenike koji su ga podržavali.

Gradovi i kraljevi u biblijskom zapisu ne zahtijevaju razvijeni državni sistem sa razvijenom politikom, ekonomijom, ili razvijenim društvenim sistemom, jer kada Biblija spominje grad ili kralja može govoriti o malim naseljima, plemenskom društvu koje ne ostavlja za sobom monumentalna građevinska zdanja, nego možda samo malo naselje sa ograničenim arheo-loškim ostacima.

Gerar

Grad i mještani ovog grada su spomenuti u dva navrata ili dvije epi-zode. Obadvije su zapisane u knjizi o Postanju 20-om i 26-om poglavlju. U prvom je riječ o Abrahamu koji je boravio u Geraru i slagao Abimelehu, ger-rarskom kralju da mu je Sara sestra. Tu istu grešku je kasnije učinio Isak, Abrahamov sin kada je podražio spas od suše u istom gradu kod istoimenog kralja. Prema ovim zapisima arheologija bi trebala pokazati izvjesne rezul-tate u pogledu ovog mjesta. Zbog gore navedenih činjenica nije potrebno tražiti arheološke ostatke nekog velikog kraljevskog grada nego samo možda ostatke bilo kakvog naselja u obliku arhitekture ili samo ostataka razbijene grnčarije. Već duže vremena arheolozi pokušavaju lokalizovati ovo biblijsko mjesto. Postoje nekoliko lokaliteta koji su bili predlagani kao kandidati za Gerar. Gotovo svi arheolozi se slažu da je dolina gerarska u stvari današnja uvala znana kao Wadi esh-Shari'ah. Uz ovu uvalu postoje nekoliko arheoloških lokaliteta i mišljenja su podijeljena po pitanju identifi-kacije bilo kojeg od njih sa biblijskim Gerarom. Tel Jemmeh je bio predlagan

kao dobar kandidat ali većina arheologa danas smatra da je smješten preblizu obale Sredozemnog mora. Drugi kandidat je Tel esh-Shari'ah koji isto tako nije baš najprihvatljiviji, dok Tel Haror, koji je isto tako poznat po imenom Tell Abu Hureireh za sada ima najviše pristalica koji smatraju da bi baš taj lokalitet trebao biti Gerar iz Abrahamovog vremena.

Iako najbogatiji ostaci dolaze iz Srednjeg i Kasnog Bronzanog kao i iz Gvozdenog doba, arheolozi su utvrdili na osnovu površinskog pregleda i razbijene grnčarije da je ovo mjesto bilo nastanjeno gotovo u svim arheološkim periodima kao i u toku Ranog Bronzanog doba IV, vremenu kada se Abraham pojavio u Palestini. Iako za sada nisu pronađeni nikakvi građevinski ostaci iz tog vremena moguće je da je u to vrijeme Gerar bio malo naselje čiji su ostaci bili potpuno uništeni u idućim periodima, ili da je bio nastanjen stanovništvom koje je živjelo u šatorima i iza sebe ostavilo samo razbijenu grnčariju. Bilo kako bilo, ostaci sa Tel Harora, iako u malim količinama, svjedoče da je ovaj lokalitet bio makar donekle naseljen u vrijeme Abrahama i Isaka.

Hebron

Hebron je mjesto od čijih žitelja je Abraham zatražio grobno mjesto u kojem je trebao sahraniti svoju ženu Saru. Kasnije i on sam je bio sahranjen u istoj pećini kao i njegov sin Isak i unuk Jakov. O identifikaciji ovog biblijskog mjesta nikada nije bilo problema jer i danas postoji moderno naselje pod istim imenom. Zapadno od Hebrona postoji arheološki lokalitet pod imenom Jebel el-Rumeideh. Na žalost moderno naselje je jednim djelom rašireno po ovom lokalitetu tako da je iskopavanje otežano ili praktično nemoguće.

Međutim prije više od trideset godina, kada moderno naselje još nije toliko prekrilo ovaj antički lokalitet izvršeno je arheološko iskapanje. U toku 1964-te godine Philip Hammond je utvrdio da je ovaj lokalitet bio nastanjen još od Ranog Bronzanog doba I (oko 3000 prije n.e.) pa sve do islamskih perioda (oko 1500 n.e.). Na žalost nije uspio pronaći nikakve ostatke iz Abrahamovog vremena zbog toga što je iskapanje bilo vrlo ograničeno ili je

naselje iz Abrahamovog vremena bilo malo pa su njegovi ostaci u potpunosti uništeni još u antičkom vremenu tako da nije ostalo nikakvih ostataka koje bi arheologija mogla objelodaniti.

Šalem

Kada je Abraham oslobodio svoga sinovca Lota koji je bio zatočen zajedno sa žiteljima Sodoma, Melhisedek kralj Šalemski mu je izašao u susret. Kasnije Abraham plaća desetak od svega što ima Melhisedeku koji je ujedno bio sveštenik Boga Najvišeg. Cijela ova epizoda je zapisana u knjizi o Postanju 14. glava.

Većina arheologa smatra da se ovaj grad treba poistovjetiti sa Jerusalimom koji je kasnije postao prijestonica Davidovog kraljevstva. U slučaju da je ova identifikacija ispravna ostaci koji su do sada iskapani na području Davidovog grada govore da je Jerusalim ili stari Šalem bio nastanjen u vrijeme Abrahama i njegovog boravka u Palestini.

Sodom i Gomor

U jednom trenutku se stoka koju su Abraham i Lot imali toliko namnožila da je bilo gotovo nemoguće da ostanu zajedno. Zbog toga je Abraham predložio Lotu da se razdvoje tako što će Lot imati prednost prvi izabrati teritoriju na kojoj će napasivati svoju stoku. Tako je Lot izabrao zelenu jordansku dolinu a Abraham je ostao u negevskom kraju. Uskoro je Lot našao gostoprimstvo u Sodomu, jednom od pet gradova u ravnici. Poslije izvjesnog vremena kraljevi sa istoka su krenuli u osvajački pohod i nakon žestoke borbe vojska ovih pet gradova je bila razbijena, tako da je Lot završio među zarobljenicima. Pobjednička vojska ovih istočnjačkih kraljeva je odvela stanovnike ovih gradova u ropstvo.

Nakon kraćeg vremena jedan od vojnika je uspio pobjeći i donesti vijest Abrahamu o porazu kao i o tome da je Lot odveden u ropstvo. Poslije kratkog traganja Abraham je uspio osloboditi Lota i sve zarobljenike, kao i sve blago koje je odneseno iz gradova. Ovaj hrabri akt nije prošao nezapažen

tako da je kralj sodomski izašao na susret Abrahamu i zahvalio mu na oslobođenju njegovih sugrađana.

Prošao je izvjestan broj godina kada je Abraham dobio vijest da će Sodom zajedno sa ostalim gradovima biti uništen, kao što se to i dogodilo. Prema izvještaju Biblije samo su Lot i njegove dvije kćeri, posredovanjem anđela, uspjeli spasiti svoje živote.

Već dugo vremena arheolozi i ostali istraživači pokušavaju pronaći mjesto na kome je postojao Sodom kao i ostali gradovi u ravnici. Neki su pokušali dokazati da se Sodom nalazio na zapadnoj obali Mrtvog mora na jednoj visoravni koja se danas zove Jebel Usdum (što na arapskom znači Sodomino brdo). No, međutim, većina teologa je slijedila prijedlog Albrighta koji je još u toku 1924-te godine predložio da se Sodom u stvari nalazi ispod površine Mrtvog mora.

U toku šezdesetih godina Ralph Baney je vršio pregled dna Mrtvog mora ronilačkim kao i zvučnim napravama. Na južnom dijelu mora koje nije tako duboko (između jednog i deset metara) on je pronašao nekoliko drveta u rastećoj poziciji, što bi značilo da je ovo drveće bilo poplavljeno dok je još raslo. Prema tome donesen je zaključak da je cijeli južni dio Mrtvog mora nekada bio suh i da treba smatrati da su i ovih pet gradova bili tu negdje u blizini dok se njihovi ostaci sada nalaze pod površinom mora.

Međutim na desnoj ili istočnoj obali mrtvog mora pronađeni su ostaci od pet gradova; Bab edh-Dhra, Numeira, Safi, Feifa, i Khanazir. U toku šezdesetih godina Paul Lapp je vršio iskapanje na nekim od ovih naselja, ali njegov glavni cilj je bio iskopati groblje naselja (Bab edh-Dhra) koje je bilo u blizini. Na svoje iznenađenje naišao je na nepregledno mnoštvo grobova i grobnica tako da je procijenio da je tu bilo sahranjeno, kroz nekoliko vijeka, više od dvadeset tisuća ljudi.

Kasnije Thomas Schaub i Walter Rast su vršili pregled cijele ove ravnice i naišli na ostala četiri naselja. Na najjužnijoj strani ove ravnice pronašli su mjesto koje je danas znano kao Khanazir. Nešto sjevernije naišli su na Feifu i odmah pored ovog lokaliteta su pronašli groblje koje je bilo skoro dva kilometra dugačko i jedan kilometar široko. Drugim riječima, i ovo groblje je u sebi krilo otprilike isti broj pokojnika kao i ono koje je pripadalo Bab edh-Dhri.

Nekoliko kilometara sjevernije pronašli su još jedan lokalitet pod imenom Safi a nosi ime po obližnjem modernom naselju. I ovdje su pronašli ostatke groblja koje je bilo slično onome iz Bab edh-Dhre i Feife. Nešto malo sjevernije od Safija Schaub i Rast su pronašli još jedno antičko naselje koje se sada zove Numeira. Na taj način, pronađeno je pet antičkih naselja koja su bila naseljena u Ranom Bronzanom dobu i što je interesantno sva su bila uništena u isto vrijeme.

Svih pet gradova su bili smješteni na rubu nizine na malim uzvišicama tako da su imali dobar pregled na ravnici i mogući napad pljačkaša i lopova. Ujedno groblja pa i sama naselja nisu bila sazidana na obradivim površinama nego na uzvišicama koje nisu bile obradive, tako da je svaki pedalj doline bio u obradi za što veći urod žitarica i voća. Pored svakog od ovih gradova je bio izvor slatke vode ili potok koji je uticao u dolinu a ujedno i u more. Na taj način je omogućeno navodnjavanje doline koje je zbog ugodne klime pretvoreno u izvanredno bogatu površinu koja je obećavala dobar urod i mogućnost prehrane svega stanovništva. I sama Biblija kada opisuje ovu dolinu kaže da je bila kao kakav vrt Jahvin (Post. 13:10). Ako ovih pet gradova jesu gradovi opisani u knizi o Postanju, onda je logično da Sodom bude Bab edh-Dhra, da Gomor bude Numeira, Safi da bude Zoar, Feifa da bude Adama, dok bi Khanazir trebao biti Sevojim.

U toku 1981. godine Schaub i Rast su završili četiri sezone arheoloških iskopavanja na Bab edh-Dhri i Numeiri. Bab edh-Dhra je bila opasana zidom debelim 6,5 metara. Na zapadnoj strani grada nalazila se gradska kapija koja je otvarala put prema bogatim ratarskim poljima. Pod na samim vratima je bio popločen slojem sitnog kamena. Prije nego što je grad bio uništen stanovnici su zazidali cijelu kapiju i otvorili novi ulaz u grad na sjeveroistočnoj strani grada koja nije bila tako izložena napadu kao ona na zapadnoj strani. Osim toga graditelji su podigli dvije kule koje su služile za bolju obranu kapije u slučaju napada. Međutim nedugo iza podizanja ovih zdanja cijeli grad je bio totalno uništen vatrom tako da do danas nikada niko više nije živio na tom mjestu.

Osim gradskih vrata i obrambenih zidina arheolozi su pronašli gradski hram veličine 6x12 metara. Oko 6 metara zapadno od hrama pronađen je polukružni žrtveni oltar. U blizini je pronađen otisak pečata koji predstavlja

neku religioznu scenu. U blizini oltara su pronađene dvije zemljane čaše koje su u sebi sadržavale pepeo i smatra se da su korištene u neku religioznu svrhu.

Za razliku od Bab edh-Dhre koja je bila nastanjena gotovo hiljadu godina, Numeira je bila nastanjena samo stotinjak godina i uništena je otprilike u isto vrijeme kad i Bab edh-Dhra, a smještena je samo oko 13 kilometara južnije. Gdje god su arheolozi kopali na Numeiri pronašli su debele slojeve pepela i popaljenih greda i ostalog građevnog materijala.

Iako je istorija ovog antičkog naselja bila kratka, arheolozi su ustanovili da su prvi stanovnici živjeli u naselju koje nije bilo opasano gradskim zidinama. Kasnije kada je prvo naselje bilo uništeno žitelji su odlučili podignuti gradske zidine (oko 4 metra debele) za bolju zaštitu u slučaju drugog napada. Same gradske kapije su bile utvrđene kulama koje su trebale služiti kao zaštita kapija u slučaju napada sa te strane.

Osim gradskih zidina, kapija i kula arheolozi su iskopali nekoliko zgrada koje su služile kao stambeni prostor za nekoliko porodica. Tu je otkriveno nekoliko soba sa velikim posudama za ostavu, te mnogobrojnim posudama za svakodnevnu upotrebu u domaćinstvu, a ujedno i veliku količinu pougljenisanog žita, grožđa i sjemenki lubenica. Pod ovih prostorija je bio pokriven debelim slojem pepela što svjedoči o sveopštem uništenju vatrom.

Ono što je interesantno primijetiti jeste da je Numeira bila uništena dva puta i to u kratkome roku. Prema biblijskom izvještaju istočni kraljevi su pokorili vojsku koja je bila formirana od stanovnika pet gradova iz doline. Moguće je da su ovi istočni kraljevi odgovorni za uništenje prvog naselja Numeire ili Gomore. Arheolozi su pronašli kosti jedne osobe na mjestu gdje će kasnije biti podignute kule i gradske kapije, a koja je stradala prilikom ovog razaranja. Kasnije kada se stanovništvo vratilo (zahvaljujući Abrahamu) grad je bio utvrđen gradskim zidinama i kulama koje su štatile gradsku kapiju.

U jednoj od stambenih prostorija arheolozi su pronašli ostatke stropa ili ravnog krova i prema slojevima ovih ostataka utvrdili da je ova zgrada bila u upotrebi dvadeset godina prije nego što je bila uništena. Krov na svakoj zgradi u antičko doba, pa i danas, je ravan, a načinjen je od slojeva šiblja poduprtim gredama i premazan slojem maltera napravljenog od blata i

slame. Poslije svakog kišnog perioda ili zime krov se trebao premazati novim slojem maltera da ne bi propuštao kišu iduće godine. Među ostacima ovakvog krova arheolozi su pronašli dvadeset ovakvih slojeva što logično govori o dvadesetak godina upotrebe ove zgrade.

Prema biblijskom izvještaju Abraham je imao 75 godina kada je došao u Palestinu sa Lotom. Kasnije kada je bio 86 godina star rodio mu se Jišmael. Ne zna se tačno ali negdje između ovih godina Abrahamove starosti Lot se odvojio od Abrahama i nastanio u Sodomu. Kada je navršio devedeset i devet godina posjetili su ga nebeski glasnici i objavili da će Sodom zajedno sa ostalim gradovima ravnice biti uništen. Dakle, moguće je da je između izvještaja o pobjedi istočnih kraljeva i konačnog uništenja gradova u dolini prošlo dvadesetak godina, što u potpunosti odgovara arheološkim pronalascima iz Numeire (Gomora).

Uništenje poslijednje generacije stanovnika Numeire je bilo strahovito. Gdje god su iskapali arheolozi su pronašli debeli sloj paljevine i pepela. Među ostacima pepela pronađeni su ostaci greda koje su držale krovšte. U toku požara grede su padale sa stropa i zatrpavale sve pod sobom, tako da se mnoštvo razbijenog i nerazbijenog posuđa (neko posuđe je sadržavalo hranu, uglavnom žito i ječam, kao i određenu količinu voća) našlo pod masom užarenog pepela. Biblijski izvještaj svjedoči da su Sodom i Gomora kao i ostali gradovi bili totalno uništeni vatrom što arheološka otkrića sa ovih dvaju lokaliteta i svjedoči.

Velika količina pronađene hrane svjedoči da ovi gradovi nisu bili uništeni nakon duge i iscrpljujuće opsade, već da je uništenje došlo brzo i iznenada. Osim toga utvrđeno je da su gradovi uništeni u kasno proljeće ili rano ljeto. Pronalasci žita i ječma ne mogu o tome posvjedočiti jer se ove namirnice mogu naći u bilo koje doba godine kao zaliha hrane. Pronalasci velike količine grožđa (čak pronađeni djelovi grozdova), a ujedno i sjemenke lubenica, svjedoče da je Numeira bila uništena u vrijeme kada je ovo voće dozrijevalo. U unutrašnjosti Transjordanije grožđe i lubenice dolaze negdje u julu mjesecu, dok u dolini Mrtvog mora, zbog veće temperature i kraće zime ove kulture dolaze znatno ranije, otprilike u junu mjesecu.

Patrijarsi i kamile

Postoji nekoliko biblijskih izvještaja da je Abraham imao kamile. Postanje 12:16 govori o vremenu kada je Abraham bio u Egiptu i sa sobom je imao kamile. Kasnije kada je Abrahamov sluga došao u Mesopotamiju da bi isprosio Rebeku za Isaka kamile su služile kao glavno prevozno sredstvo (Post. 24). Kada je Rebeka stigla u Palestinu i kada je ugledala Isaka sišla je sa kamile i pošla mu u susret. Josif je bio odveden na kamilama u Egipat kao rob sa trgovcima koji su ga kupili (Post. 37:25). Isto tako kamile se spominju kada su izraelci izlazili iz Egipta (Izl. 9:6).

Biblijski tekst otvoreno i bez sumnje govori o kamilama koje su postojale kao domaće životinje u doba patrijarha. Prema tvrdnjama nekih arheologa, arheološka iskapanja do sada nisu mogla potvrditi postojanje kamila kao domaćih životinja na području Palestine prije 1200-te godine prije Hrista. Pošto je Abraham živio skoro hiljadu godina prije nego što su arheolozi pronašli kosti kamila na arheološkim lokalitetima, teolozi su uglavnom donosili dva različita zaključka. Jedni su smatrali da je ovdje riječ o grešci koju su načinili kasniji prepisivači, a drugi da Abraham i ostali patrijarsi nikada nisu bili stvarne osobe nego da su bili plod mašte raznih autora koji su živjeli u vrijeme Davida ili čak kasnije i nisu imali pojma da kamile nisu bile pripitomljene u vremenu kada je Abraham trebao živjeti.

Problem o postojanju kamila prije 1200-te godine prije Hrista je nastao zbog toga što arheolozi smatraju da nisu pronašli kosti kamila niti na jednom arheološkom lokalitetu na kojem je bilo naselje u antičko doba. Većina kostiju koje se nađu među iskapanom materijalu su kosti ovaca i koza, goveda, rjeđe svinja i razne vrste riba, a ponekad se nađu i kosti magaraca. Treba imati na umu da najveći broj kostiju koje se mogu naći na antičkom tellu dolazi od životinja koje su najčešće bile korištene u prehrambene svrhe ali i ne od životinja koje su služile samo kao transportno sredstvo. Osim toga kamila kao životinja jedna je od najvećih životinja Palestine i gotovo da je nemoguće životinje takve veličine držati u gradovima i naseljima. Čak i danas kamile koje postoje u Palestini nikada se ne čuvaju u naseljima nego se ostave preko noći na poljima u blizini naselja.

Kamila se gotovo nikada nije držala zbog hrane već su je uglavnom upotrebljavali za prevoz i za mlijeko. Kada bi kamila uginula zbog bolesti ili starosti tamo gdje je pala tamo je i ostavljena da se raspadne. Zbog toga nije niti potrebno tražiti kosti kamila na lokalitetima antičkih naselja da bi se dokazalo da je kamila bila pripitomljena životinja u patrijarhalno vrijeme. Ako bi se mogle naći bilo kakve kosti ove vrste životinja onda bi ih trebalo tražiti na beskrajnim prostorima polja i pustinja.

Međutim postoje razni antički crteži koji pokazuju da je kamila ipak bila domaća životinja još 400 godina prije nego što je Abraham došao u Palestini. Pronađena je slika čovjeka kako vodi kamilu na konopcu u sjevernoj Africi u gradu Aswanu. Osim crteža postoji i natpis koji dolazi iz vremena kada je šesta dinastija vladala u Egiptu (oko 2500-2200-te godine prije Hrista).

U toku šezdesetih godina danski tim je vršio iskapanje na dva lokaliteta na Omanskom poluostrvu. Jedan od lokaliteta je bio antički Dilmun gdje je pronađena velika količina kamiljinih kostiju. Ovo antičko naselje je postojalo od 3000-2750-te i od 2700-2300-te godine prije Hrista. Zbog velike količine kostiju donešen je zaključak da su kamile ovdje bile uzgajane za hranu što je prava rijetkost. Osim kostiju pronađen je jedan dio posude na kome je bila nacrtana kamila. U blizini istog naselja arheolozi su pronašli pećinu na čijem ulazu je bila izrezbarena kamila iz istog vremenskog perioda.

Na samom području Palestine pronađeno je nekoliko interesantnih pronalazaka. Ingholt je pronašao figuricu koja je jako slična kamili a dolazi upravo iz Abrahamovog vremena. Jedna druga figurica dolazi iz grada Biblosa koja predstavlja kamilu i dolazi iz 19-og vijeka prije Hrista. Na jednoj listi iz 18-og vijeka prije Hrista nađenoj u mjestu Alalakh, nađen je izvještaj o postojanju kamila kao domaćih životinja.

U staro-vavilonskim leksičkim tekstovima (oko 2000-te godine) pronađen je izvještaj koji govori o pripitomljenim kamilama. Iz otprilike istog vremenskog razdoblja dolazi izvještaj sa lista drugih naroda (Sumeri) koji govori o vrednoći kamiljieg mlijeka. Sredinom ovog vijeka A. Parrot je iskapao u Siriji na površini antičkog naselja Mari (25/24-i vijek prije Hrista), i naišao na kosti kamile u jednoj zgradi koja je služila kao stambeni prostor za jedno domaćinstvo. Osim toga vrijedno je spomenuti jednu zlatnu figuricu iz Ura

(Abrahamovog grada) koja predstavlja lik kamile a dolazi upravo iz vremena kada je Abraham živio. Isto tako su razne figurice ili slike kamila pronađene na teritoriji današnja Rusije i Grčke koji govore da je kamila ipak postojala kao domaća životinja još prije nego što je Abraham došao na scenu istorije a sigurno je da je kamila predstavljala vrijednu imovinu i u njegovo vrijeme.

Patrijarsi i običaji Bliskog Istoka

Čitajući knjigu o Postanju, naročito događaje vezane za patrijarhe, saznajemo o čudnim običajima koji su bili svakidašnjica onoga vremena. Abraham je dobio obećanje još dok je bio 75 godina star da će jednog dana dobiti potomstvo. Prošlo je već deset godina i od obećanja izgleda da nije bilo ništa. Abraham je imao pred sobom tri mogućnosti; da usvoji jednoga od svojih najvjernijih slugu i posini ga tako da on bude nasljednik, da uzme još jednu ženu pored Sare, ili da uzme jednu od sluškinja svoje žene Sare i da mu ona rodi sina koji će biti odhranjen u njegovom domu i biti njegov sin i nasljednik. Sve ove tri mogućnosti bile su zakonite u njegovo vrijeme i imao je svako legalno pravo na bilo koju od njih.

Između dva svjetska rata arheolozi su iskapali na području Mesopotamije na nekoliko arheoloških lokaliteta. Jedan od njih je bio antički tell pod imenom Yorgan Tepe. Tri arheologa onoga vremena su vršili iskapanje na ovom lokalitetu, E. Chiera, R.H. Pfeiffer i R.F.S. Starr između 1925-e i 1931-e godine. Na svoje zaprepaštenje pronašli su biblioteku ili arhivu od preko 4000 glinenih pločica koje dolaze otprilike iz 1500-e godine prije Hrista. Kroz zapise na ovim pločicama saznali su da se radi o antičkom gradu Nuzi. Pored ostalih zapisa koji govore o poslovanju kao i prodaji i kupovini te o raznim drugim ugovorima onoga vremena, na pločicama iz ovoga grada pronađeni su zakoni ili pravila o nekim običajima koja se spominju jedino u Bibliji. Među ostalima najvažnija su tri zakona; zakon o usvojenju u slučaju da bračni par ne može imati djecu, zakon o braku i bračnim odnosima, zakon o pravu prvenaca, te zakon o nasljedstvu.

Zakon o usvojenju

Na jednoj od mnogobrojnih glinenih pločica pisalo je sljedeće:

Pločica Naswija sina Arshenninog o usvojenju Wullua sina Puhishenninog. Dok je god Nashwi živ Wullu će mu davati hranu i odjeću. Kada Nashwi umre, Wullu će postati njegov nasljednik. Ukoliko u međuvremenu Nashwi dobije sina, djeliće nasljedstvo sa Wulluom, ali samo Nashwin sin će naslijediti Nashwine bogove. Ako Nashwi nema sina onda će Wullu naslijediti Nashwine bogove. Nashwi je dao svoju kćer Nuhuya za ženu Wulluu. I ako Wullu uzme drugu ženu izgubiće svu zemlju i kuće.

Kada je Abraham izgubio strpljene čekajući ispunjenje obećanja prigovorio je Bogu da će njegov sluga morati biti njegov nasljednik (Post. 15:2). Prema tonu kojim je Abraham prigovarao Bogu jasno se vidi da mu to rješenje nije po volji. Ovdje se nije radilo samo o ostavljanju nasljedstva jednom običnom sluzi nego je taj sluga imao ostala prava kao što je nošenje Abrahamovog imena što bi značilo da je on legalni nasljednik i da će onda kroz njega Bog ispuniti obećanje o bezbrojnim budućim generacijama koje će biti njegovi potomci a ne Abrahamovi.

Kasnije kada je Jakov morao bježati od Isava svoga brata zbog prevare, našao se u Mesopotamiji kod svog ujaka Labana. Prema izvještaju Biblije u to vrijeme Rahela, jedna od njegovih kćeri, napasala je stado svoga oca Labana. Pošto je to bio posao koji su uglavnom sinovi trebali raditi vjerojatno da Laban u to doba nije imao sinova. Nakon četrnaest godina službe, koje je služio za dvije Labanove kćeri, Jakov se složio sa Labanom da će mu sada služiti za platu. Kada je Laban čuo da će Jakov uzeti sve šarene i crne ovce i koze, odvojio je sve jarce i ovnove koji su bili crni ili šareni da se ne bi parili sa ovcama i kozama i tako množili Jakovljevo stado. Sve te ovnove i jarce je dao svojim sinovima da ih oni čuvaju na paši (Post. 30:35).

Osim toga što je bio uža rodbina, čini se da je Jakov smatran kao onaj koji je bio usvojen u Labanovu porodicu, jer onda kada je Jakov došao u njegovu kuću Laban nije imao sinova. Po zakonu onoga vremena sva imovina koju je Laban posjedovao trebala je pripadati Jakovu. Pošto je Laban kasnije dobio sinove zakon je predviđao, kao što se vidi sa glinene pločice, da Jakov ima jednako pravo nasljedstva kao i Labanovi sinovi, što Laban na žalost nije poštovao.

Zakon o bračnim odnosima

Na jednoj drugoj pločici je zapisano sljedeće:

Kelimninu je data za ženu Shennimini. Ako Kelimnina rodi djecu, Shennima neće uzimati druge žene, ali ako Kelimninu ne može rađati djecu onda će Shennima uzeti ženu sluškinju, i Kelimnina ne smije otjerati njihovu djecu.

Čini se da je Abraham imao svako pravo po zakonu onoga vremena uzeti drugu ženu jer Sara nije mogla rađati djecu. U ovom slučaju izgleda da je i sama Sara bila svjesna postojećeg zakona i mogućnosti kroz koje se mogu dobiti djeca. Iako je ovo djelo Abrahama opravdano u očima ljudi onoga vremena, to ne znači da je Abraham uradio dobro kada je poslušao Saru i uzeo Hagaru koja mu je kasnije rodila Jišmaela (Post. 16). Prošlo je već deset godina otkako je primio obećanje od Boga da će postati otac mnoštvu naroda. Što je vrijeme odmicalo Abrahamu se činilo da je potrebno nešto učiniti sa njegove strane da bi se to obećanje moglo ispuniti. Osim toga što je Abraham pogriješio, jasno se vidi da je i on bio samo čovjek sa svojim usponima i padovima, sa svojim uspjesima kao i neuspjesima i sigurno da je ovo bio samo jedan od njegovih slabih trenutaka. Kada je kasnije Sara ipak zatrudnila i kada se rodio Isak, prema zakonima onoga vremena Abraham nije imao pravo otjerati Jišmaela iz svoga doma već je trebao i on imati pravo na nasljedstvo.

Zakon o pravu prvenaca

Biti prvenac u doba patrijaraha izgleda da je značilo imati velike prednosti. Kada je Isak osjetio da je došlo vrijeme da izreče blagoslov nad svojim prvencom (Isavom), Jakov njegov mlađi sin je prijevarom dobio taj blagoslov (Post. 27). Uz blagoslov koji je bio određen samo za prvenca Jakov je dobio i većinu nasljedstva imovine svoga oca. Međutim, još u svojoj ranijoj dobi, Jakov je uspio izmamiti pravo prvenaštva samo za jedan obrok koji je pripremio Isavu.

Na jednoj od pločica pronađenoj u Nuzi je pisalo slijedeće:

...Tupkitilla će ga dati (svoj dio) Kurpazahu u nasljedstvo. A Kurpazah će dati tri ovce Tupkitilli u zamjenu za njegovo prvenaštvo...

Slično ovome izvještaju, Isav je prodao svoje prvenaštvo za manju

vrijednost nego što su tri ovce. Biblijski pisac je na taj način prikazao kako Isav nije mario za svoje prvenaštvo i prema tome ga nije ni zaslužio (Post. 25:29-34).

Terafim (kućni bogovi)

Kada je Jakov morao bježati od Labana jer je situacija između njih dvojice postala nesnošljiva, Rahela, Labanova kćer a ujedno i Jakovljeva žena je pokupila sa sobom i kućne bogove svoga oca. Laban je krenuo u potjeru za Jakovom i kada ga je stigao zatražio je svoje bogove natrag. Koji razlog je Rahela imala za uzimanje ovih bogova? Da li ih je uzela sa sobom jer je htjela i dalje služiti bogovima svoga oca, možda ih je uzela kao suvenire, ili je razlog bio nečemu sasvim drugom?

...samo Nashwin sin će naslijediti Nashwine bogove. Ali ako Nashwi nema sina onda će Wullu (usvojeni sin) naslijediti Nashwine bogove.

Prema već gore navedenom izvještaju sa glinenih pločica, bogovi koji su pripadali jednom domaćinstvu nisu služili samo u ceremonijalne svrhe nego su isto tako služili za nešto sasvim drugo. Onaj koji je bio legalni nasljednik i koji je prenosio ime na buduće generacije je dobijao u svoje vlasništvo i bogove koji su služili kao dokaz da je on legalni nasljednik.

Kada je Rahela vidjela koliko puta je njen otac Laban prevario Jakova i mijenjao mu platu, a i inače biblijski izvještaj kaže da je Laban sve što je imao, imao zahvaljujući Jakovu (Post. 30:29,30), pravedno je smatrala da je Jakov legalni nasljednik svega što Laban posjeduje. Zbog toga je pokupila bogove svoga oca kao garanciju ili dokaz da nasleđe pripada Jakovu a ne Labanovim sinovima, a ne zbog toga što je htjela služiti bogovima svoga oca.

Osim pločica u antičkom gradu Nuzi pronađene su mnoge pločice u drugim gradovima Mesopotamije koji u sebi nose podatke koji osvjetljavaju neke događaje iz patrijarhalnog vremena. Jedan od tih gradova je grad Mari koji je bio iskapan između 1933-će i 1938-e godina a iskapao ga je tim pod rukovodstvom A. Parrota. Za vrijeme iskapanja otkriveno je više od 20.000 glinenih tablica (1850-1750-e godine prije Hrista) ispisanih klinastim pismom a mnoge od njih su u stvari dopis između Zimri-Lima kralja iz Maria i Hamurabija kralja Vavilona. Među mnogim pločicama pronađena su imena koja su nosili pojedini patrijarsi kao i imena nekih gradova iz tog vremena.

Najpoznatija su Turahi (Terah), Nahur (Nahor), Sarugi (Serug), Laban, Mar(ben)-Yamin (Benjamin).

Sljedeći grad u kome su pronađene pločice na kojima je ispisan tekst koji može osvjetliti patrijarhalno doba je bio Alalakh. To je sirijski grad sagrađen na rijeci Orontes a iskapao ga je L. Woolley između 1937-e i 1939-e godine. Tekst sa nekih govori o bračnim pravilima gdje se kaže da muž ima pravo uzeti drugu ženu ukoliko prva ne rodi dijete u toku prvih sedam godina braka. Zatim da ima pravo uzeti treću ženu u slučaju da prve dvije ne mogu imati djecu.

Osim ovih izvještaja postoji i pločica koja je pronađena u Chagar-Bazaru na kojoj je spomenuto ime Ya'qub-il (Jakov), dok pločica iz Dilbata spominje Aba rama (Abraham). Zatim su pronađena imena Aburahana (Abraham) i Zabilan (Zebulun) na nekim tekstovima nađenim u Egiptu.

Prema biblijskoj hronologiji, Abraham je živio u 22-om i 21-om vijeku prije Hrista, dok su njegov sin Isak i unuk Jakov živjeli nešto kasnije. Mnogi teolozi pa i arheolozi su spremni tvrditi da je Abraham živio u 18-om ili 17-om vijeku prije Hrista zbog toga što izvještaji sa pločica koji su gore spomenuti dolaze upravo iz tog vremena, ne osvrćući se na biblijsku hronologiju. Istina je da zapisi o ovim običajima dolaze iz 18-og i kasnijih vjekova ali je isto tako istina da su oni (običaji) mogli postojati i mnogo ranije. Gotovo da je nemoguće prihvatiti tvrdnju da su svi ti običaji bili zapisani odmah čim su počeli postojati. Moguće je da su postojali mnogo godina ali nisu bili zapisani do 18-og i kasnijih vjekova. Prema tome, nema potrebe stavljati vrijeme Abrahama u druga ili kasnija vremena nego što to Biblija i predlaže.

Bibliografija

- Aharoni, Yohanan The Land of Gerar. Israel Exploration Journal 6 (1956): 26-32. Albright, W.F. The Archaeology of Palestine and the Bible. New York: Revill, 1932. Bibby, Geoffrey. Looking for Dilmun. New York: Knopf, 1969.
- Bulliet, R.W. The Camel and the Wheel. Cambridge: Harvard University Press, 1975. Dever, W.G., i W.M.Clark. The Patriarchal Tradition u Israelite and Judaean History, ur. J.H.Hayes i J.M.Miller, 70-148. Philadelphia: Trinity Press,

1990.

- Free, J.P. Abraham's Camels. *Journal Of Near Eastern Studies* 3 (1944): 187-193.
- Gordon, Cyrus. Abraham and the Merchants of Ura. *Journal of Near Eastern Studies* 17 (1958): 28-30.
- Biblical Customs and the Nuzu Tablets. *Biblical Archaeologist* 3 (1940): 1-12. Greenberg, Moshe. Another Look at Rachel's Theft of the Teraphim. *Journal of Biblical Literature* 81 (1962): 239-248.
- Kempinski, Aharon. Jacob in History. *Biblical Archaeology Review* 14 (1988): 42-47. Kitchen, Kenneth A. *Ancient Orient and Old Testament*. Chicago: Inter-
varsity Press, 1966.
- Lambert, W.G. The Domesticated Camel in the Second Millennium--Evidence from Alalakh and Ugarit. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 160 (1960): 43.
- Larue, Gerald A. American Expedition to Hebron. *Journal of Bible and Religion* 33 (1965): 337-339.
- Lloyd, Seton. *Ruined Cities of Iraq*. New York: Oxford University Press, 1945.
- McCarter, P.K. The Patriarchal Age u Ancient Israel, ur H. Shanks, 1-30. Washington: Biblical Archaeological Society, 1988.
- Millard, A.R., i D.J. Wiseman. *Essays on the Patriarchal Narratives*. Winona Lake: Eisenbrauns, 1980.
- Porada, E. Cylinder Seal with a Camel in the Walters Art Gallery. *Journal of the Walters Art Gallery* 36 (1977): 1-6.
- Rast, Walter E., i R. Thomas Schaub. Preliminary Report of the 1979 Expedition To the Dead Sea Plain, Jordan. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 240 (1980): 21-61. Ripinsky, Michael. The Camel in the Archaeology of North Africa and Nile Valley. *Popular Archaeology* 3 (1974): 6-7.
- Camel Ancestry and Domestication in Egypt and the Sahara. *Archaeology* 36 (1983): 21-27.
- Shea, William. Numeirah. *Archaeology and Biblical Research* 1 (1988): 12-23. Thompson, J.A. *The Bible and Archaeology*. Grand Rapids: Eerdmans, 1982.
- Wood, Bryant. Have Sodom and Gomorrah Been Found?. *Bible and Spade* 3 (1974): 65-89.
- Sodom and Gomorrah Update. *Bible and Spade* 12 (1983): 22-33.
- Zarins, J. The Camel in Ancient Arabia: A Further Note. *Antiquity* 52 (1978): 44-46.

JOSIF U EGIPTU

Neprijateljstvo između Josifa i njegove braće postajalo je svakim danom sve veće i veće. Netrpeljivost je bila uglavnom prouzrokovana time što je Josif donosio izvještaje o lošem ponašanju svoje braće, a istovremeno i neprimjernim ponašanjem njegova oca Jakova, koji je vidljivo ukazivao veću pažnju njemu i Benjaminu negoli ijednome od svojih ostalih sinova. Ulje je dodato na vatru kada je Josif nepotrebno i hvalisavo ispričao svoje čudnovate snove čije je tumačenje bilo toliko očito da ga je čak i njegov otac Jakov morao ukoriti (Post. 36:10).

Nakon ovog incidenta braća su samo čekala zgradu kada će se Josifa riješiti. Mržnja je narasla do te mjere da je čak i plan o ubistvu bio u cjelosti pripremljen. U jednom trenutku iskrsnula je izvanredna prilika kad se plan o likvidaciji Josifa mogao ostvariti. Dok su braća obavljala svoj svakodnevni posao oko ovaca i koza koje im je otac povjerio na čuvanje, odjednom se pojavio Josif, sav ponosan u šarenoj haljini koju mu je naočigled svima poklonio njegov otac. Premda je Ruben, najstariji brat, pripremio tajni plan kako će osloboditi Josifa i vratiti ga ocu, Josif je završio kao rob na popularnoj tržnici roblja u dalekom Egiptu. Tada je Josif imao samo sedamnaest godina (Post. 37:2).

Prema biblijskom izvještaju, Josifa je kupio Potifar, jedan od najuglednijih faraonovih službenika. On je povjerio sav svoj posjed u Josifove ruke zbog njegova poštenja i odanosti. Nakon izvjesnog vremena Josifov moral i odanost bili su ispitani kad je Potifarova žena bacila oko na Josifa i pokušala ga uvući u mrežu svoje moralne izopačenosti i nevjerstva prema mužu. Bez alibija, Josif je bio osuđen i bačen u tamnicu zbog djela koje nije počinio.

Dok je boravio u tamnici, obavljao je svoje svakodnevne dužnosti pošteno i ispravno, tako da je ubrzo bio postavljen za nadglednika u zatvoru, vodeći brigu o svim zatvorenicima. Nakon izvjesnog vremena u tamnici su se našli faraonov pekar i peharnik zbog optužbe da su sudjelovali u zavjeri

protiv faraona. Kad su usnili čudnovate snove Josif ih je s uspjehom protumačio. Uistinu se sve dogodilo upravo onako kako je Josif prorekao, peharnik je bio vraćen u svoju prijašnju službu, jer se utvrdilo da je bio nevin, a pekar je završio na vješalima. Prije nego što se peharnik vratio na dvor Josif ga je zamolio da iznese njegov slučaj pred samog faraona, jer je nepravедno osuđen za ono što nikada nije učinio. Na žalost, prepun sreće što je oslobođen optužbe, peharnik je sasvim zaboravio na Josifa i obećanje da će se zauzeti za njegovo oslobođenje.

Prošle su još dvije duge godine otkako je peharnik bio oslobođen. U to vrijeme faraon je usnio čudnovate snove koje niko nije mogao protumačiti. Tek se tada peharnik sjetio Josifa i rekao faraonu da mu jedino Josif može kazati značenje njegovih snova. Josif je ubrzo bio doveden pred faraona, i snovi su bili protumačeni. Za nagradu, Josifu je bila povjerena nova dužnost da vodi brigu o zalihama hrane koje bi se trebale sakupiti tokom sedam rodni godina, kako bi je bilo dovoljno kada dođe sedam godina suše i gladi. U vrijeme oslobođenja i stupanja u faraonovu službu Josif je imao trideset godina (Post. 41:46).

Žito se spremalo u velike žitnice tokom sedam rodni godina. Nakon ovog razdoblja obilja došla je suša, a s njome i glad. Suša nije pogodila samo Egipat nego i cijelu Palestinu. Kratko vrijeme nakon početka gladi pročuła se vijest po Palestini da postoje velike zalihe hrane u Egiptu, tako da je Jakov poslao svojih deset sinova u Egipat kako bi kupili žita. Naravno da nisu ni sanjali da bi tamo našli svoga brata Josifa, pa ga stoga i nisu prepoznali kad su ih izveli pred njega. Međutim, Josif je odmah prepoznao svoju braću i odlučio ih provesti kroz ispit kako bi saznao jesu li se izmijenili ili su ostali još uvijek isti.

Potanko se raspitao o zdravlju i stanju svog oca i najmlađeg brata Benjamina koji nije bio s njima. Zatim je zatražio da, kad budu došli drugi put po žito, moraju dovesti sa sobom Benjamina kao dokaz da nisu špijuni. Nakon dugog pregovaranja braća su ipak uspjela nagovoriti starog Jakova da Benjamin ide s njima po hranu. Na faraonovom dvoru bili su lijepo primljeni i ugoščeni. Natovarili su žito i krenuli putem prema Palestini, radosni što se sve ipak dobro završilo i ne sluteći kako je Josif naredio da se stavi srebrna čaša u Benjaminovu vreću.

Nije prošlo dugo vremena kad ih je zaustavila egipatska potjera zbog sumnje da su ukrali srebrnu čašu dok su večerali na dvoru. Začudeni, znajući da su nevini pred ovom optužbom, braća su predložila da onaj kod koga se nađe čaša bude predan kao rob. Kad su vreće bile pregledane, vojnici su našli čašu u Benjaminovoj vreći. U očaju, svih jedanaestoro braće su podevali svoje haljine te uzjahali svoje magarce i uputili se natrag prema gradu. Došavši pred Josifa u velikom strahu, Juda je ispričao cijeli istorijat o svome ocu i svim događajima u vezi s njim i Benjaminom. Na kraju svoga govora predložio je Josifu da on ostane u ropstvu umjesto Benjamina jer bi njihov stari otac sigurno umro od tuge ako se Benjamin ne bi vratio s ostalima. Kad je Josif vidio ovakvu promjenu u svojoj braći, zatražio je da ga svi njegovi dvorani napuste kako bi bio sam sa svojom braćom, i tada im se otkrio. Zamolio ih je da se ne prepiru i da ne bacaju krivicu ni na koga što su ga prodali u Egipat jer je to, objasnio im je, bilo Božje providjenje kako bi se spasili mnogi životi, uključujući i živote njihovih porodica. Poslao ih je natrag svome ocu i poručio da i on dođe u Egipat kako bi se sklonio od gladi koja će trajati još pet godina (Post. 45:6). Nakon kratkog vremena Jakov je bio ponovo s Josifom i kad je došao pred faraona, imao je 130 godina (Post. 47:9). Budući da su Jakovljevi sinovi bili pastiri, Josif ih je smjestio u Gošen-ski kraj, gdje je bilo dosta pašure za njihovu stoku, a ujedno su bili blizu njega tako da je mogao biti s njima u stalnoj vezi.

Kad su Egipćani potrošili sve zalihe iz svojih žitnica, došli su tražiti hrane od samoga faraona, a on ih je uputio Josifu. U početku je Josif prodavao žito za novac, a kad je ponestalo novca, uzimao je srebro i zlato, zatim stoku, da bi najposlije uzeo i svu njihovu zemlju za hranu, koje je još uvijek bilo, ali samo u faraonovim žitnicama. Tako je na kraju sva zemlja pripadala faraonu, osim zemlje egipatskih sveštenika (Post. 47:20-22). Na kraju, zemlja je bila data Egipćanima za obrađivanje, s time da jednu petinu od sveg uroda moraju dati faraonu kao porez (Post. 47:24).

Jakov je proživio 17 godina u Egiptu i onda umro kad je imao 147 godina. Prije nego što je umro zatražio je od svojih sinova da ga pogrebu u Palestini, u istoj pećini u kojoj su bili pogrebeni Abraham, Sara, Isak, Rebeka i Lea. Kad je vrijeme žalosti i oplakivanja bilo završeno, i kad je tijelo Jakova bilo pomazano mirisima, Josif je izmolio dopuštenje od faraona da zajedno

sa svojom braćom krene za Palestinu i tamo pogrebe svoga oca. Budući da su s njima krenuli i mnogi ugledni građani Egipta, faraon je naredio da budu u pratnji naoružanih vojnika, zbog opasnosti od napada kojekakvih bandi i razbojnika (Post. 50:7-9).

U potrazi za Josifom

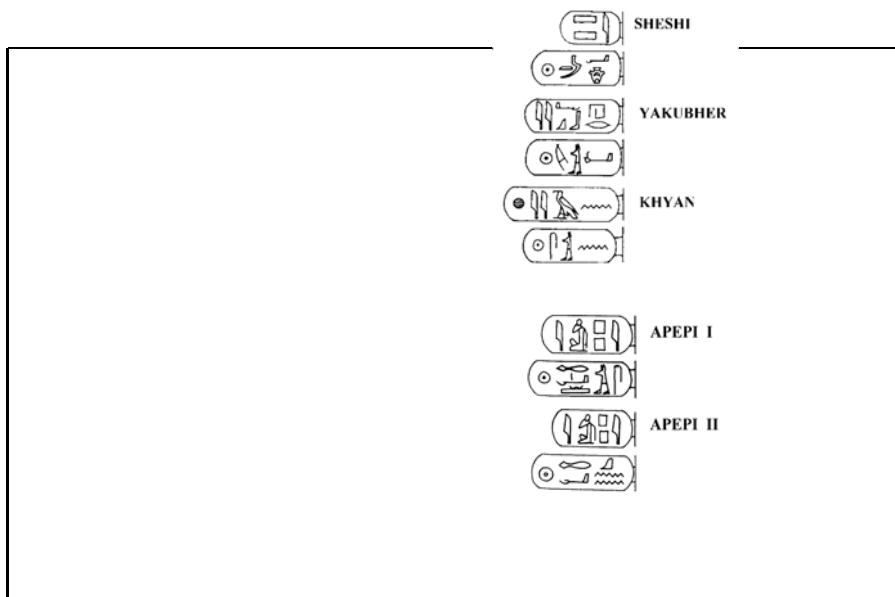
Da bi bio blizu svog oca, pa i braće Josif ih je smjestio u Gošenskom kraju, koji se nalazio u neposrednoj blizini kraljevske palače koja se nalazila u delti rijeke Nila blizu obale Sredozemnog mora. Prije nego što uopšte i počne potraga za bilo kakvim zapisima među egipatskim hijeroglifima o ovim događajima, potrebno je ustanoviti vrijeme u koje su se oni dogodili a ujedno i pronaći povoljnu dinastiju faraona u čije je vrijeme Josif živio u Egiptu.

Teškoće nastaju kad se zna da su razne dinastije vladale ili imale svoju prijestonicu na različitim mjestima. Poneke dinastije su uspostavljale svoje prijestonice upravo u delti Nila, dok su druge radije živjele i vladale iz središnjeg dijela Egipta. Razlog za uspostavu prijestonica u tom dijelu Egipta vrlo je logičan. Najveći razlog je bio u tome što je odatle bilo lakše vladati cijelim Egiptom. Treba držati na umu i to da je Egipat bio podijeljen u dva dijela ili regije, koje su poznate kao Gornji i Donji Egipat. Netrpeljivost je bila česta između ovih dviju provincija i, da bi ih ujedinili, faraoni su imali duplu krunu koja je predstavljala obadvije države. Ujedno Gornji i Donji Egipat su bili jedinstveniji kad bi prijestonica bila u tom (središnjem) dijelu jer su smatrali da su tako bolje predstavljeni i jedni i drugi.

Budući da je Josif živio blizu faraonova dvora, opravdano je smatrati da je u to vrijeme prijestonica bila u Donjem Egiptu (delta Nila), blizu gošenskog kraja. Stoga je potrebno gledati u kandidate samo u onim dinastijama koje su imale svoju prijestonicu u tom dijelu Egipta. Zasad su poznate samo tri dinastije koje su vladale iz tog područja: 12. dinastija (20-19. vijek prije Hrista), dinastija Hiksa (17-16. vijek prije Hrista), i 19. dinastija ili dinastija Ramsesa (13-12. vijek prije Hrista). Dinastiju Ramzesa odmah isključujemo jer vrijeme u kojem je ona postojala dolazi prekasno za događaje vezane za Josifa i njegovu braću.

Ne obazirući se na biblijsku hronologiju, većina naučnika i istoričara prihvata ideju da su Hiksi najbolji kandidati za ove događaje (Unger 1954: 134; Keller 1956: 100, 101; Orlinsky 1972:50, 51; Coats 1992: 980). Razlog koji oni nalaze za ovakav izbor jeste u tome što Hiksi nisu porijeklom Egipćani, nego grupacija semitskih naroda i jedino je u njihovo vrijeme moguće da jedan Semit, kao što je bio Josif, uspije doći do tako visokog položaja.

Josif i Hiksi

Hiksi (što na egipatskom znači vladari stranog porijekla) (Redford 1970a) bili su narodi amorejskog porijekla, služili se zapadnim semitskim dijalektom (Alt 1961; Redford 1986a), a dolazili u Egipat iz Mesopotamije i naselili se u dolini delte Nila. Premda Maneto, egipatski istoričar koji je živio u Egiptu tokom trećeg vijeka prije Hrista, predlaže da su ovi semitski osvajači nasilno osvojili Donji Egipat i ugušili bilo kakav ustanak u krvi (Wadell 1940: 78-81; Keller 1956: 99), većina naučnika i istoričara danas smatra da su Hiksi dolazili postepeno tokom nekoliko vjekova prije nego što su preuzeli vlast u Donjem Egiptu (Bunson 1990: 119, 120).

Još u dvadesetom vijeku prije Hrista, kada je vladala 12. dinastija, koju je osnovao Amenemhet I (1991-1962. godine prije Hrista), amorejski narodi počeli su se naseljavati u Egipat. Da bi zaustavio najezdu nepoželjnih imigranata, Amenemhet je naredio izgradnju kula i utvrda prema sinajskoj pustinji da bi odbranio egipatsku teritoriju od najezde ovih nepoželjnih gostiju. Kad ni to nije pomoglo, sagradio je i zid, koji je dobio ime Prinčev zid, da bi na neki način kontrolisao najezdu semitskih naroda ili azijata, kako su ih Egipćani nazivali (Bunson 1990: 14).

Kad je moć jake 12. dinastije oslabila, negdje u početku 18. vijeka prije Hrista, na scenu je stupila slaba 13. dinastija, samo da bi bila zamijenjena 14. još slabijom. Egipatsko carstvo se našlo u krizi i ovu priliku su iskoristili stranci semitskog porijekla da bi uspostavili svoju vlast u ravnici delte Nila. Utvrdili su svoju prijestonicu u antičkom Avarisu, arheološki lokalitet koji se danas zove Tell ed-Daba, svega nekoliko kilometara udaljen od Faqusa (Bietak 1975a; 1975b; 1979). Kasnije su pokorili i sam Memfis, ali nikada nisu uspjeli uspostaviti svoju kontrolu nad cijelim Egiptom, nego im je vlast bila ograničena samo na Donji Egipat.

Kad su došli na vlast, sasvim su uništili staru prijestonicu u Saqqari i prenijeli većinu vrijednih spomenika u Avaris (Weinstein 1975: 9, 10; Helck 1976). Premda nisu uspjeli osvojiti Gornji Egipat, njihov uticaj se osjetio cijelom Palestinom, gdje je pronađen određeni broj scaraba (pečata koji su nosili na sebi ime vlasnika, uglavnom vladajućeg faraona) (Giveon 1965; 1974; 1981). U početku svoje vladavine Hiksi nisu mnogo marili za egipatske običaje i zakone, već su se držali svojih starih običaja. U Avarisu su održavali svoje amorejske kultove (Redford 1986b: 199-201), gradili hramove prema azijskim metodama (Bietak 1979: 249-250), i prinosili žrtve na svoj način (Leclant 1986: 245-246). Prema nekoliko pronađenih scaraba, Hiksi su služili svom bogu Baalu, koji je bio izjednačen s egipatskim bogom Setom (Habachi 1974). Uz to su sa sobom donijeli ratna kola, koja su se pokazala vrlo djelotvornima u brzim napadima i osvajanjima (Bunson 1990: 120). Poslednji vladari iz dinastije Hiksa bili su podređeni egipatskoj kulturi više nego njihovi prethodnici u toj mjeri da su prihvatili egipatske običaje u ponašanju, odijevanju pa čak i u češljanju kose i brade. Apepi II je bio jedan od posljednjih

faraona koji je išao toliko daleko da je prihvatio duplu krunu, tipičnu za faraone koji su htjeli objediniti i Gornji i Donji Egipat (Redford 1992a: 343). Većina monumentalnih tekstova dolaze upravo iz njegova vremena, a odnose se na žrtve (Kamal 1909: 61), tekstove o gradnji (Helck 1975: 56, br. 79), i folklorno predanje koje ga prikazuje kao onoga koji je sagradio hram bogu Setu (Gardiner 1931: 85, 86; Goedicke 1986: 11-14).

Uprkos jakoj sili kojom su Hiksi raspolagali, oni ipak nikada nisu uspjeli osvojiti Gornji Egipat s prijestonicom u Tebi. Na neki način Gornji Egipat je ostao u nekoj mjeri nezavisan i slobodan, tako da su faraoni iz ovog dijela Egipta činili slabe dinastije. Kad je Donjim Egiptom vladao Apepi II u Gornjem je vlast pokušao održati Seqnenre-Tao II. Došlo je do žestokog sukoba između ova dva vladara, tako da je Seqnenre-Tao II izgubio život, a naslijedio ga je njegov sin Kamose. Ojađen smrću svog oca, sakupio je vojsku i organizovao napad na Donji Egipat. U prvom naletu palo je nekoliko provincija i većih gradova. Nedugo zatim prodrli su sve do Avarisa, gdje je uništio trgovačku flotu, ali nije uspio postaviti opsadu oko Avarisa, jer je prerano umro. Naslijedio ga je njegov mlađi brat Ahmose, koji je ubrzo osvojio Avaris kao i Memfis, i tako su omraženi Hiksi bili primorani napustiti Egipat (Helck 1976; Goedicke 1986). Ahmose je postao ujedno i osnivač 18. dinastije. Zajedno sa svojim nasljednicima, Ahmose je odlazio u osvajačke pohode u Palestinu da bi što više proširio svoju vlast i upravu i na taj način osigurao stabilnost i prosperitet u Egiptu.

Dok su progonili Hikse, usput su uništavali sve spomenike i sve natpise koji su god nosili njihova imena, tako da su danas spomenici o Hiksima prava rijetkost. Ipak uprkos ovakvom sistematičnom naporu, nekoliko spomenika i natpisa je ostalo tako da se danas zna da su Hiksi vladali Egiptom tokom 17. i 16. vijeka prije Hrista.

Josifovi srodnici

Istorijsku osnovu biblijskih događaja vezanih za Josifov boravak u Egiptu većina naučnika i historičara vidi u dinastiji Hiksa zbog nekoliko razloga. Poznato je da su Hiksi bili semitskog porijekla i smatralo se da je Josif mogao postići tako veliki položaj upravo stoga što su faraoni tih dinastija bili prijeteljski raspoloženi prema svima koji su pripadali njihovoj ili njima srodnoj

etničkoj grupi. No međutim, takav je zaključak historijski netačan jer je upravo u biblijskoj historiji pokazano da tako ne mora uvijek biti. Jedan od primjera je Daniel i njegovi prijatelji koje su zloglasni Vavilonci odveli u sužanjstvo. Uprkos tome što su bili u ropstvu, već su za nekoliko godina bili na cijenjenim položajima, uspjevši dogurati mnogo dalje nego mnogi Vavilonci. Drugi primjer može se naći u Irodu Velikom, koji je po narodnosti bio Idumejac ili Edomac a ipak je uspio doći na vlast i vladati Palestinom koja je teritorijalno bila veća nego ona kojom je sam Solomon vladao. Prema tome, moguće je da je Josif mogao uznapredovati i u vrijeme neke druge dinastije osim u vrijeme Hiksa.

Zatim se mislilo kako su Izraelci pali u nemilost novih faraona tek kad su Hiksi bili zbačeni s vlasti jer je došao faraon koji nije poznao Josifa (Izl. 1:8). Poznato je da su Hiksi pobjegli u Palestinu poslije pada njihove dinastije i da su ih Egipćani progonili. Zbog ove činjenice valja se zapitati a zašto onda i Jevreji nisu pobjegli s njima, šta su oni čekali kada su svi koji su pripadali etničkoj grupi Hiksa, i koji su uživali specijalne privilegije, pobjegli iz Egipta u Palestinu? Kad bi Josif i njegova braća bili u Egiptu u vrijeme Hiksa, sigurno bi iskoristili priliku za bijeg iz Egipta prije no što ih Ahmose pretvori u robove.

Josif i ratna kola

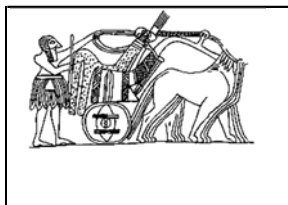
Drugi razlog za povezanost između Hiksa i Josifova boravka u Egiptu nalazi se u tome što se kaže da je faraon postavio Josifa na kola (Post. 41:43), a kasnije, kad je Jakov dolazio u Egipat, Josif je sjeo u svoja kola i pošao mu u susret (Post. 46:29). Poznato je, a i dokazano, da su upravo Hiksi donijeli sa sobom ratna kola i uspješno ih koristili. Prije njih Egipat nije poznao niti upotrebljavao ratna kola u vojnim pohodima (Schulman 1979: 105-153).

Pitanje je da li se ovdje radilo o ratnim kolima ili samo o zaprežnom vozilu. Hebrejski izraz koji se ovdje koristi, a preveden je kao kola je *merkaba*, koji se nalazi 44 puta u Starom zavjetu (Even-Shoshen 1993: 712) u različitim kontekstima i, kao takav, nosi različita značenja. Ova hebrejska riječ potiče od izraza *rekeb* koji se nalazi 118 puta u Starome zavjetu (Even-

Shoshen 1993: 1076, 1077). Obadva izraza imaju isto značenje te se prevode sa *kola*. U svom leksikonu Fuerst je objasnio da se riječ *merkaba* treba smatrati kao prevozno sredstvo koje je koristio onaj koji se trebao proslaviti, ili onaj koji je trebao pokazati svoju slavu tokom procesija. Dalje Fuerst tvrdi da kada *merkaba* stoji zajedno sa (kab'od) onda se odnosi na ratna kola (Fuerst 1867: 869).

Istina je da su biblijski prevodioci najčešće preveli izraz *merkaba* kao ratna kola, ali se takođe može smatrati da se isti izraz može odnositi i na neku drugu vrst prevoznog sredstva. Budući da se prvi puta u Starome zavjetu spominje u vezi s Josifom potrebno je pogledati druga mjesta i vidjeti kako se ovaj izraz upotrebljava u tim kontekstima.

Izraz *rekeb* ili *merkaba* se ponekad odnosi na figurice raznih kola koje su bile postavljene u hramu (1. Kralj. 7:33; 1. Dn. 28:18; 2. Kralj. 23:11). Zatim se obadva izraza koriste u proročanstvima i ponekad u slikovitom smislu (Hag. 2:22; Naum 3:2; Mih. 1:13). Isto tako se isti izrazi odnose i na

paradna kola. Jedan tipičan primjer može se naći iz vremena proroka Jelisija (2. Kralj. 5:21,25). Tom prilikom je Naaman, sirski general, došao u izraelsku zemlju tražiti pomoć za svoju bolest (gubu), u svojim kolima. Vjerovatno da to nije bila povorka opremljena ratnim kolima, jer bi to izazvalo međunarodni incident, pa čak i povod za rat. Pošto je bio očajan zbog svoje bolesti, sigurno je da nije sebi mogao priuštiti dolazak u kolima koja su bila u potpunosti opremljena za rat, nego su to bila obična kola koja su služila kao prevozno sredstvo. Drugi primjer može se naći iz vremena Davida (2. Sam. 15:1). Tu se kaže da je Abšalom, Davidov sin, nabavio sebi kola i pribavio one koji će trčati pred njim i kolima. Očito da se ovdje radi o paradnim, a ne o ratnim kolima. Zatim, prije nego što je Jakov umro u egipatskoj zemlji, zatražio je od svojih sinova da ga pogrebu u Palestini u pećini gdje su njegovi preci (Abraham, Sara, Isak, Rebeka, Lea) bili pogrebeni. U koloni koja je pratila posmrtno ostatke Jakova našla su se i kola (Post. 50:9). Očito da se ovdje isto tako radi o zaprežnim vozilima koja su trebala služiti za prijevoz ljudi zbog dugog puta. Osim toga, postoji mjesto na kojemu se hebrejski izraz *rekeb* spominje dva puta (2. Dn. 35:24). Kad je izbio rat između Izraelaca i

Egipćana, kralj Josija je bio ranjen u svojim ratnim kolima, zatim su ga njegove sluge prebacile u druga kola da bi ga odvezli u Jerusalem. Ovdje se jasno pravi razlika između ratnih kola i kola za prevoz, premda se koristi isti izraz za obadvoje kola, što očito znači da se hebrejski izraz *merkaba* ili *rekeb* ne odnosi uvijek na ratna kola nego i na ona koja služe za prevoz, razne procesije i tome slično.

Kola kao zaprežno vozilo koristila su se i bila poznata diljem istočnog svijeta. Još su sredinom trećeg milenija (oko 2500. godine prije Hrista) bila poznata zaprežna kola u Mesopotamiji. Moguće je da su Egipćani imali takvu vrstu kola koja su bila korišćena u vrijeme raznih procesija, kao što je bila ova u vrijeme Josifa. Pa i sama faraona tvrdnja da je postavio Josifa na druga kola govori da takvih kola nije bilo mnogo u upotrebi.

Kad je iskapana jedna utvrda u Buhenu (Egipat), arheolozi su pronašli ostatke konja koji je pripadao vremenu prije nego što su Hiksi zavladaali. Zaključak arheologa koji su pronašli ove ostatke jest da je „moguće da su u ranim periodima konje posjedovali najviši članovi društva i da su ih koristili u zaprežnim kolima u državne svrhe“ (Emery, Smith, i Millard 1979: 194).

Ostali problemi

Osim ovoga, postoje još neke poteškoće koje postoje između biblijskog izvještaja i vremena Hiksa. Kad je Josif bio doveden u Egipat kupio ga je Potifar, Egipćanin koji je bio zapovjednik faraonove osobne garde (Post. 39:1). Ako su Hiksi tada bili na vlasti, gotovo da je i nemoguće da bi tako osjetljivu poziciju dali jednom Egipćaninu, kad se zna kolika je mržnja postojala između Egipćana i Hiksa.

Josif je opisan kao onaj kome je bila data vlast nad cijelim Egiptom, što uključuje i Donji i Gornji Egipat (Post. 41:42,45). Hiksi su kontrolisali samo Donji Egipat, dok je Gornji bio pod upravom Egipćana. Osim toga, faraon je dao Josifu kćer sveštenika heliopoljskog. Ako bi Hiksi tada bili na vlasti, onda bi bilo logičnije da sveštenik nekog drugog božanstva bude uključen, onih bogova koje su Hiksi poštivali kao što je bog Set. Kad je Josif pozvan iz zatvora u faraonov dvor, morao se obrijati i obući u čistu odjeću (Post. 41:14). Ovaj čin je u skladu s egipatskim običajima prije nego s onima koje su praktikovali semitski Hiksi (Aling 1995: 32).

Zbog gore navedenih podataka bolje je potražiti Josifov boravak u Egiptu u vrijeme neke druge dinastije. Svi argumenti koji su navedeni za vezu između boravka Izraelaca u Egiptu, te njihovog prosperiteta u vrijeme Hiksa nemaju nikakvu historijsku niti biblijsku podlogu. Zbog toga je najbolje potražiti neku drugu dinastiju koja je vladala u vrijeme kada je Josif bio doveden u Egipat, kada je od roba postao prvi do faraona i kada je njegova rodbina došla živjeti s njime u Egiptu.

Josif i 12. dinastija

Prema biblijskoj hronologiji (1. Kralj. 6:1 i Izl. 12:40,41) Josif je boravio u Egiptu tokom 12. dinastije. Upućujući se na biblijski tekst (1. Kralj. 6:1), od vremena kada su Izraelci izašli iz egipatskog ropstva pa do vremena kada je Solomon počeo zidati Hram prošlo je 480 godina. Ako je gradnja Hrama otpočela oko 970. godine prije Hrista, onda je Izlazak bio 1450. godine prije Hrista. Dalje nam se kaže da su Izraelci proveli 430 godina u Egiptu (Izl. 12:40, 41), što bi značilo da je Jakov sa svojom porodicom doselio u Egipat 1880. godine prije Hrista. U to vrijeme Jakov je imao 130 godina (Post. 47:9), a to je ujedno bila druga godina gladi (Post. 45:6), što bi značilo da je glad otpočela 1882. godine prije Hrista, a razdoblje od sedam rodni godina 1889. godine prije Hrista. Kad je Josif izveden pred faraona bio je 30 godina star (Post. 41:46), a to je bilo vrijeme kad je otpočelo razdoblje rodni godina, drugim riječima Josif je navršio 30 godina tokom 1889. godine prije Hrista. Kad je doveden u Egipat imao je samo 17 godina (Post. 37:2), što znači da je došao u Egipat tokom 1902. godine prije Hrista.

Da bi se mogli ovi događaji tražiti u zapisima egipatskih hijeroglifa, treba ustanoviti listu, a ujedno i godine vladanja pojedinih faraona iz 12. dinastije, koja je u to doba vladala u Egiptu. Ova dinastija je nastala poslije jednog razdoblja u egipatskoj historiji u kojem su Egipćani bili vrlo slabi, kako na političkom tako i na vojnom i ekonomskom području. Ustvari, egipatska zemlja je bila podijeljena zemljoposjednicima, bogatašima i vlasteli. Ovi zemljoposjednici su poznati kao nomarsi prema posjedu koji je bio nazvan nome. U to doba faraoni 11. dinastije gotovo da i nisu imali nekakvu veliku vlast i kontrolu nad Egiptom, jer je svaki nomarh imao svoju vojsku, svoje

zakone i naplaćivao putarinu trgovcima koji su prolazili kroz njegovu teritoriju.

Kad je posljednji faraon 11. dinastije bio na kakvoj-takvoj vlasti, imao je vezira koji se zvao Amenemhet. Nakon njegove smrti Amenemhet je preuzeo flotu brodova te plovio Nilom i pokoravao sve svoje rivale. Tako su svi njegovi protivnici bili pokoreni ili neutralizirani pa je bio u stanju sam zavladati Egiptom i osnovati novu dinastiju. Amenemhet I je otpočeo svoju vladavinu 1991. godine prije Hrista (Bunson 1991: 14). Zbog straha da se nomarsi ne bi ujedinili protiv njega, a ujedno i da dobije njihovu podršku ostavio je zemlju u njihovim rukama.

Osim što je napravio pogodbu s nomarsima, da bi na taj način osigurao stabilnost i sigurnost svoje vladavine (David 1975: 18), trebalo je isto tako osigurati granice samog Egipta. Jedan od najvećih i najčešćih neprijatelja bili su Nubijci, koji su se nalazili na južnoj strani njegovog carstva. Odmah u početku svoje vladavine poveo je vojnu ekspediciju protiv Nubijaca i na taj način anulirao bilo kakvu prijetnju i mogućnost napada sa te strane (Grimal 1993: 160, 161).

Prije nego što je izvršen atentat nad njime, Amenemhet I je postavio svoga sina Sesostrisa I da zajedno s njime vlada kao suvladar. Ovakav čin je imao dvojaku korist. Prvo, sva ostala rodbina, generali i visoki činovnici, na vrijeme su vidjeli ko treba ostati na prijestolu kada stari faraon umre. Svi su se još za vrijeme starog faraona trebali pokloniti mladom nasljedniku i na taj način mu se zakleti da će mu biti lojalni. Druga korist se može vidjeti u tome što je mladi faraon za suvladarstva imao prilike vidjeti iz prve ruke kako se vodi jedna svjetska sila, kao što je to bio Egiptat.

Sesostris I	1971-1926
Amenemhet I	1991-1962
Amenemhet II	1929-1892
Sesostris II	1897-1878
Sesostris III	1878-1843
Amenemhet III	1844-1797
Amenemhet IV	1799-1787
Sobekneferu	1787-1783

Josif i karavan Crvenog mora

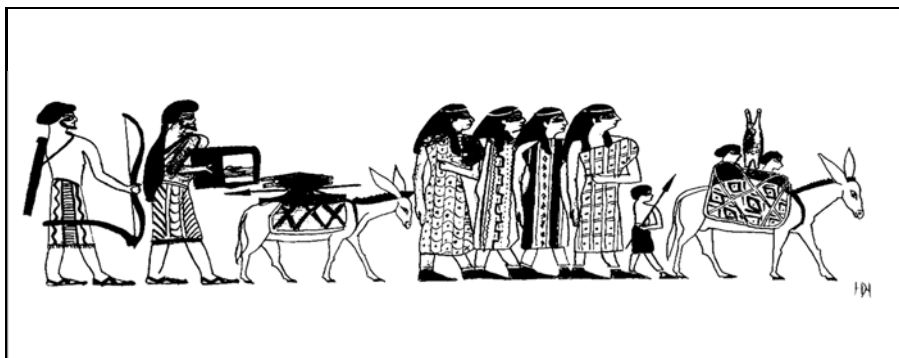
Kad je Amenemhet I bio ubijen (1962. godine prije Hrista), Sesostris I se nalazio na vojnom pohodu na Libijce i kad je čuo o tragediji, odmah se uputio nazad kako bi osvetio svoga oca i učvrstio svoju vlast (Grimal 1993:

162, 163). Osim toga što je utvrdio granice prema jugu uveo je stabilnost u sinajsku pokrajinu, odakle je dobivao korisnu rudu bakra (Bunson 1991: 241). Posljednjih godina svoje vladavine posvetio se izgradnji velikih kulturnih spomenika, kao i povećanju standarda, naročito za srednju klasu stanovništva. Kad je umro (1926. godine prije Hrista), na prijestolu ga je naslijedio njegov sin Amenemhet II.

Ovaj faraon je imao relativno mirnu vladavinu, bez većih uzbuđenja. Ekonomija je cvjetala i trgovinske veze s Palestinom i Mesopotamijom bile su uspostavljene. Na mnogim arheološkim lokalitetima otkriveni su skupocjeni predmeti s mesopotamijskim motivima, pa čak i s motivima iz Krete. Isto su tako u Palestini i Mesopotamiji pronađeni ostaci raznih egipatskih spomenika, što svjedoči da je trgovina tekla u obadva smjera (Grimal 1993: 165). Zajedno s trgovcima stranci su putovali do Egipta i donosili sa sobom nova zanimanja i zvanja, tako da je civilizacija cvala a veliki spomenici nicali na sve strane. U vrijeme Amenemheta II zabilježena je jedna ekspedicija trgovaca koja je došla s druge strane Crvenog mora (Palestine) i sa sobom donijela razne mirise i tamjan. To se dogodilo 27. godine njegove vladavine, što bi bilo negdje oko 1902. godine prije Hrista. Zanimljivo je primijetiti da je i Josif, ako je biblijska hronologija točna, doveden u Egipat kao rob iste godine. Osim toga, Biblija napominje da su trgovci koji su kupili Josifa dolazili u Egipat i sa sobom nosili tamjan i ostale mirise.

Amenemhet II je vladao sve do 1892. godine prije Hrista, kad ga je naslijedio njegov sin Sesostris II. U vrijeme Sesostrisa II nomarsi su još uvijek imali velike posjede i uticaj na egipatski društveni poredak. Veličina i bogatstvo ovih zemljoposjednika se ogledala u tome što su gradili bogate grobnice za svoga života, koje su u sebi krile informacije neprocjenjive vrijednosti. Upravo su te informacije pomogle u boljem razumijevanju načina života onog vremena, kao i društva u kome su živjeli. Jedna takva bogata grobnica je otkrivena u mjestu Beni Hasan, udaljenom više od 300 kilometara od Sredozemnog mora. Osim predmeta neprocjenjive vrijednosti, na zidovima grobnice ovaj nomarh, koji se zvao Khnemnotep, dao je iscrtati zanimljiv crtež koji je vjerovatno predstavljao važan događaj iz njegovog života. Na crtežu je prikazan karavan došljaka ili trgovaca koji su nosili na magarcima robu za prodaju. Najvažniji prodajni predmeti bili su boja za lice, za oči,

kao i razni mirisi koji su bili u velikoj potražnji u Egiptu kroz sve vjekove (Weigall 1927: 83; Grimal 1993: 165).

Najvažniji prodajni predmeti bili su boja za lice, za oči, kao i razni mirisi koji su bili u velikoj potražnji u Egiptu kroz sve vjekove (Weigall 1927: 83; Grimal 1993: 165). Na slici su bili prikazani 37 osoba semitskog porijekla, a kratki natpis objašnjava crtež ističući broj trgovaca, njihovu narodnost, vrstu robe koju su donijeli te i ime vođe koji se zvao Abišar (Pritchard 1955: 229).

Osim ovog zapisa postoje mnogi drugi dokazi o boravku Semita u Egiptu u vrijeme ove dinastije. Nedavna iskopavanja na nekoliko arheoloških lokaliteta u delti Nila (Tell el-Daba, Tell el-Maskhuta, Tell el-Retabeh, Tell el-Yehudiyeh, Inhas, Tell Farasha i Tell el-Kebir) donijela su bogate rezultate, koji su doprinijeli boljem razumijevanju strukture društva onog vremena kao i etničku opredijeljenost žitelja tih naselja u vrijeme 12. dinastije. Manfred Bietak, koji je vršio detaljna istraživanja na području Tell el-Dabe, je zaključio da su „žitelji ovog naselja bili Hanaanci...” (Bietak 1989: 93, 99) u vrijeme 12. dinastije. Naselje u kojem su ovi žitelji živjeli nije bilo uništeno prilikom najezde Hiksa upravo zbog toga jer su i jedni i drugi bili istog, semitskog, porijekla (Hoffmeier 1997: 65).

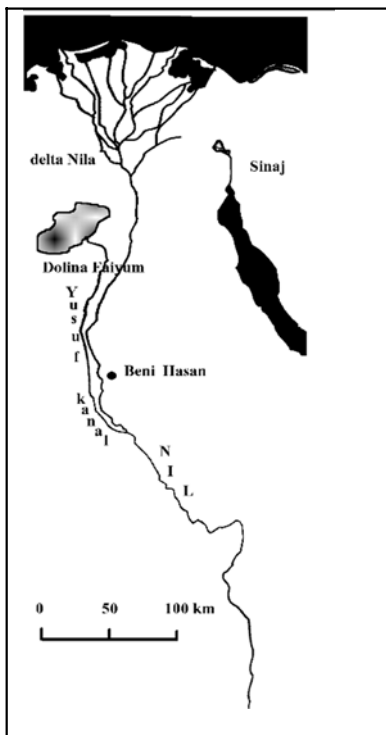
John S. Holladay je otpočeo iskopati Tell el-Maskhutu 1978. godine. Prema iskapanom materijalu on je zaključio da su u ovom naselju živjeli žitelji semitskog porijekla pred kraj vladanja 12. dinastije (Holladay 1982: 44-47, 50). Još početkom ovog vijeka W.F. Petrie je iskopao na području Tell el-Retabehe. Carol Redmount je detaljno proučio rezultate ovog iskopavanja i zaključio (na temelju nekih grobnica) da je stanovništvo ovog naselja bilo

semitskog porijekla (Redmount 1989: 128-129). Petrie je vršio iskopavanja i na lokalitetu pod imenom Tell el-Yehudiyeh (židovsko brdo). Rezultate sa ovog iskopavanja je pregledala Olga Tufnell i na osnovu materijala pronađenih u grobnicama predložila da je i ovo stanovništvo bilo semitskog porijekla (Tufnell 1978: 76). Isto tako materijal je sa iskopavanja na lokalitetima Inhas, Tell Farasha i Tell el-Kebir pokazao da su žitelji koji su živjeli u vrijeme 12. dinastije bili semitskog porijekla (Hoffmeier 1997: 67, 68).

Josif i agrarna reforma

Tokom svoje vladavine Sesostris II je otpočeo izgradnju kanala koji bi doveo vodu iz Nila u Faiyum dolinu (Bunson 1991: 241; Grimall 1993: 166). Dolina je obuhvatala površinu od oko 450 kvadratnih kilometara. Ova velika obradiva površina nesumnjivo bi trebala osigurati veliki rod i stvoriti velike rezerve žita koje bi dobro poslužile u slučaju suše i gladi. Ovaj projekt je sasvim logičan, pošto je opstanak Egipta i urod uveliko zavisio o Nilu, koji bi se svakog avgusta, septembra i oktobra usljed monsunskih kiša u Etiopiji izlivao iz svojeg korita i plavio obradive površine (Kleinschroth 1977: 159). Kad bi se voda povukla, iza sebe bi ostavila bogat talog blata, koji bi, kad se osuši, predstavljao plodno tlo za bogati prinos žitarica. Ponekad, usljed slabih padavina, Nil se ne bi izlijevao i, kao rezultat, glad bi uslijedila već iste godine. Da bi to spriječio, Sesostris II je pokušao iskopati kanal kroz planinski vijenac koji je priječio da poplavljeni Nil natopi ovu veliku dolinu. Na žalost, ovaj projekt je prekasno otpočeo, tako da ga nije uspio završiti tokom svog života, već su ga završili njegovi nasljednici.

Prema biblijskoj hronologiji u vrijeme ovog faraona Jakov je doputovao u Egipat (1880. godine prije Hrista). U to vrijeme glad je već trajala dvije

godine, što bi značilo da je glad otpočela 1882. godine, a razdoblje od sedam rodnih godina 1889. godine prije Hrista. Sve se ovo zbivalo u vrijeme Sesostrisa II, koji bi prema ovom scenariju trebao biti faraon koji je usnio snove i postavio Josifa da bude njegov najviši činovnik, a Josif je isto tako trebao voditi brigu oko spremanja žita tokom sedam rodnih godina da bi bilo dovoljno hrane kad naiđu sedam godina suše i gladi. Zbog toga je moguće da je ovaj projekt koji je označio početak ove agrarne reforme otpočeo na Josifovu inicijativu (Aling 1981) da bi se žitnice što više napunile i tako rezerve pripremile za razdoblje gladi što ih je očekivalo. Ovaj irigacijski kanal još i danas postoji i sa uspjehom se koristi, a nazvan je *Bahr Jussuf*, što u prevodu sa arapskog znači Josifov kanal.

Josif i njegova titula

Kad je Josif bio postavljen nad svim Egiptom, Biblija kaže da je imao dvojaku titulu, gospodar nad svim faraonovim domom i vladalac nad svom zemljom egipatskom (Post. 45:8). Prva titula bila bi jednaka zapovjedniku ili šefu svih službenika u faraonovu domu. U ovoj ulozi Josif je vodio direktnu brigu o svim faraonovim posjedima i dobrima, kako u kući tako i na imanju. Ovakva titula bila je uobičajena za vrijeme 12. dinastije. Na raznim zapisima pronađeno je preko dvadeset primjera ove titule (Ward 1981: 22), i vjeruje se da je jedino vezir ili kako ga Biblija naziva „vladalac nad svom zemljom egipatskom“ bio veći po tituli od njega (Gardiner 1947: 45, 46).

Opis ove titule „zapovjednik svih službenika na faraonovom posjedu“ tek će kasnije u egipatskoj istoriji biti opisan. Tokom drugih dinastija dolaze natpisi o ulozi i dužnostima onoga koji je nosio ovakvu titulu (Hayes 1949: 43-49). Takav službenik je upravljao nad faraonovim žitnicama i vodio brigu o krdima faraonove stoke. Trebao je voditi brigu o porezima, zatim i da krajevi pogođeni sušom dobiju na vrijeme dovoljno hrane za opstanak. Isto je tako vodio brigu o gradnji faraonove grobnice, sakupljao obvezne darove beduinskih vođa, čak se angažovao i oko nabavke kedrovine iz Sirije.

Druga titula odgovara egipatskom veziru, koji je bio prvi do faraona u svim odlukama i onaj koji je davao posljednji i najvažniji savjet prije nego što bi faraon donosio neku važnu odluku. Postoji nekoliko razloga koji upućuju da je Josif nosio titulu vezira. Prvi se može naći u biblijskom zapisu, gdje

se kaže da je faraon bio veći po položaju od Josifa samo po tome što je imao prijesto (Post. 41:40). Jedino je carski vezir uživao ovakve povlastice i položaj. Druga se nalazi zapisana već u sljedećem retku (41) istog poglavlja, gdje se kaže da je Josif bio postavljen nad svom zemljom egipatskom. Treći se može vidjeti u tome što su Josifova braća, kad su došla po hranu, bila dovedena pred Josifa kao onoga koji je bio odgovoran za podjelu hrane. Osim toga, svi stranci prije no što su dovedeni pred faraona trebali su vidjeti vezira i onda je on odlučivao o tome hoće li ih faraon primiti ili ne (Hayes 1966: 46). Četvrti razlog može se vidjeti u činjenici da je Josif imao pravo kupiti zemlju od Egipćana i tako je sva zemlja prešla u faraonove ruke. Zbog gore navedenih razloga najlogičnije je prihvatiti da je Josif imao titulu vezira, koji je upravljao cjelokupnom civilnom administracijom, bio glavni zamjenik faraona, drugim riječima bio najmoćniji čovjek (osim faraona) u cijelom Egiptu (van den Boorn 1988).

Ako prihvatimo da je Josif bio egipatski vezir, moramo se zapitati ima li mjesta za njega među egipatskim vezirima 12. dinastije? Treba odmah istaknuti da ne postoje nikakvi potpuni podaci u pogledu na ovo pitanje. Detlef Franke je samo jedan od egiptologa koji je razmatrao pitanje vezira 12. dinastije (Franke 1984: 18, 19). Na njegovoj listi postoje imena koja zasigurno pripadaju vezirima ove dinastije, ali se ne može sa sigurnošću odgovoriti vrijeme njihove službe u historiji ove dinastije. Postoji opravdani razlog za mišljenje da su neki veziri bili na vlasti u vrijeme nekoliko faraona, što bi značilo da je osoba koja je bila vezir u vrijeme jednog faraona mogla služiti u istoj službi u vrijeme sljedećeg faraona (Simpson 1957: 29). Premda su neke osobe nosile titulu vezira, moguće je da su to bile samo počasne titule.

Za sada egiptolozi vjeruju da postoje dvije osobe koje su služile kao veziri u vrijeme Sesostrisa III (Valloggia 1974: 123, 124), i poznati su pod imenima Sebekemhat i Khnumhotep. Odmah se može vidjeti da nema nikakvih sličnosti između ovih imena i imena Josifovog. Postoji mogućnost da Josif nije bio vezir cijelog svog života, što je za očekivati. Tako je moguće da je Josif zauzimaov ovaj visoki položaj u početku svoje službe na dvoru faranovom, drugim riječima u vrijeme Sesostrisa II i možda u početku vladavine Sesotrisa III. Dosad egiptolozi nisu pronašli ni jedno ime vezira koji je služio u vrijeme Sesostrisa II.

Zanimljivo je spomenuti da Khnumhotep nije bio samo vezir nego je uživao i ulogu zapovjednika svim službenicima na dvoru faraonovom. On je zasad jedina osoba koja je zapisana u egipatskoj historiji sa ovakvom dvojakom titulom (Weil 1908: 44). Već je ranije rečeno da nema nikakve sličnosti ove osobe s Josifom, iako su obadva imali iste dvojake titule. Osim toga Khnumhotep je služio samo u vrijeme Sesostrisa III, dok je Josif prema biblijskoj hronologiji došao na vlast u vrijeme Sesostrisa II. Ono što je sasvim moguće jeste da je Josif bio u službi faraona prije Khnumhotepa i da je on automatski naslijedio ovu dvojaku titulu poslije Josifa.

Josifovo egipatsko ime

Kad je Josif bio oslobođen i doveden u faraonov dvor dobio je novo, egipatsko ime, Safenat-Paneah (Post. 41:45). Osim ovog spominju se i neka druga egipatska imena, kao što je bio Potifar, Egipćanin koji je kupio Josifa od Jišmaelaca (Post. 39:1), Asenata, Josifova žena (Post. 41:45), kao i Poti-Fera, otac Josifove žene (Post. 41:45).

Posmatrajući imena Potifar i Poti-Fera egiptolozi su zaključili da su ova dva imena vrlo slična i da je Potifar skraćeno ime Poti-Fere, jer obadva imaju isto značenje (onaj kome Re daje) (Redford 1992b: 426, 427). Iako neki egiptolozi smatraju da imena Potifat i Poti-Fera potiču iz 7. vijeka prije Hrista (Redford 1992b: 426), Keneth Kitchen drži da ova imena dolaze iz davnije prošlosti (Kitchen 1993: 85), i da su modernizirana verzija još starijih imena koja dolaze iz vremena 12. dinastije (Kitchen 1993: 86).

U vezi sa imenom Asenate, Josifove žene, egiptolozi su smatrali da bi njeno ime trebalo značiti *ona koja pripada Neithi* (egipatska boginja) (Schulman 1975: 239; Spiegelberg 1904: 18, 19). Međutim, imena sa nastavkom imena boginje Neithe se za sada nisu pronašla ni na kakvom zapisu, pa su stoga egiptolozi primorani potražiti druga značenja ovog imena. Kitchen drži da se ovdje ne govori o nastavku koji nosi ime neke boginje već o nastavku prisvojne zamjenice. Tako da bi prevod Asenatinog imena trebao biti *ona koja pripada meni* (misli se na njena oca ili majku) (Kitchen 1993: 84, 85). Ovakva imena se nalaze na mnogim zapisima koji dolaze iz vremena 12. dinastije (Yee 1992: 476).

Josifovo egipatsko ime Safenat Paneah pobudilo je pažnju mnogih

stručnjaka još iz ranijih vjekova. Još je George Steindorff u 19. vijeku predložio da bi ovo ime trebalo značiti *Bog je kazao: on će živjeti* (Steindorff 1889: 41, 42). Ovaj prijedlog je bio zdušno prihvaćen u krugovima teologa i egiptologa (Schulman 1975: 239-240). Imena sa ovakvim značenjem su pronađena na zapisima iz 7. i 6. vijeka prije Hrista (Redford 1970b: 230, 231). Međutim, Kitchen se suprotstavio ovakvom tumačenju Josifova imena i drži da bi ga trebalo prevesti sa *onaj koji prepoznaje život*. Imena sa ovakvim značenjem se, prema Kitchenu, mogu naći na zapisima koji potiču još iz 12. dinastije (Kitchen 1993: 82, 83).

Prema gore navedenim podacima jasno je da su sva imena egipatskog porijekla u čemu se svi naučnici nedvosmileno slažu (Hoffmeier 1997: 87). Osim toga, ovakva imena i njima slična se mogu naći na drevnim zapisima koji su bili u upotrebi tokom 12. dinastije, upravo one dinastije za čijeg je vremena Josif i bio doveden u Egipat i cijela se ova radnja dogodila.

Glad u punom zamahu

Sesostris II je ostavio prijesto svome sinu Sesostrisu III (1878-1843 prije Hrista) u najtežim trenucima, kad je glad bila u punom zamahu. Prema biblijskom izvještaju, glad je trebala trajati još tri godine. Faraoni koji su vladali prije Sesostrisa III nisu uspjeli slomiti vlast nomarha koji su posjedovali većinu zemlje u Egiptu. Odmah u početku svoje vladavine ovaj je faraon uspio slomiti svaki otpor i vlast ovih zemljoposjednika tako da je zemlja službeno prešla pod kontrolu faraona (Grimal 1993: 167).

Prema biblijskom izvještaju, egipatski narod je bio u velikom problemu jer im je ponestalo žita u njihovim žitnicama. Kad su zatražili pomoć od faraona, on ih je uputio na Josifa koji im je prodavao žito za novac. Kad im je ponestalo novaca, onda im je Josif prodavao žito za stoku i ostali imetak koji su imali. Kad je i toga nestalo, negdje pred kraj razdoblja gladi, onda je Josif napravio neku vrstu ugovora s njima, tako da je sva zemlja koju su imali postala faraonova a oni su imali pravo na obradu i urod, s tim da 1/5 uroda moraju dati faraonu kao naplatu za korišćenje zemlje (Post. 47:14-26). Ovaj izvještaj se uklapa vrlo dobro u egipatsku istoriju u vrijeme Sesostrisa III, kada je ovaj zemlju nomarha stavio izravno pod svoju upravu.

Jakovljeva sahrana

Kad je Jakov došao u Egipat, imao je 130 godina. Prema biblijskom tekstu, Jakov je živio u Egiptu još 17 godina što bi značilo da je imao 147 godina kada je umro (Post. 47:28). Prije no što je umro zatražio je od svojih sinova da ga sahrane u Hebronu, u grobnici u kojoj su bili pogrebeni njegovi preci. Nakon nekoliko dana pripreme pogrebna se povorka uputila prema Palestini. Budući da je Josif još uvijek bio visoko cijenjena osoba, faraon je poslao svoje ugledne službenike da budu dio ove procesije.

Biblijski tekst nas obavještava da se povorka u jednom trenutku našla u Atadu (Post. 50:10). Kad su okolni mještani vidjeli toliku žalost, nazvali su ovo mjesto Abel-Misraim, što u prijevodu znači „egipatska žalost“. Ne samo da biblijski tekst ovdje govori o imenu mjesta nego napominje i njegov lokalitet. Atad se nalazio na istočnoj strani Jordana, tako da je potpuno sigurno da povorka nije išla obalom Sredozemnog mora (uobičajena ruta), nego su išli kroz Transjordaniju. Da bi došli do Atada, morali su proći kroz edomsku zemlju. Poznato je da su Edomci rodbinski vezani za Izraelce jer potiču od Isava, Jakovljeva brata. Moguće je da je i sam Isav još bio u životu, ali ako i nije, moguće je da su se neki od njegovih potomaka pridružili povorci i krenuli s njima prema mjestu pogreba. Kad su prošli Atad, uputili su se prema potoku Jaboku, gdje se Jakov borio sa anđelom prije nego što je sreo svoga brata Isava. Na taj način ova povorka je imala u neku ruku komemoracijski karakter, budući da su trebali posjetiti važna mjesta iz Jakovljeva života. Kod Jaboka su prešli rijeku Jordan i prošli pored samog Šekema. Odatle su se okrenuli prema jugu da bi stigli do Hebrona.

Ovo je bio isti put kojim je Jakov prošao kad se vraćao iz Harana u Palestinu. Jedno vrijeme je proveo u samom Šekemu, kad su neki od njegovih sinova bez milosti gotovo istrijebili cijelo stanovništvo ovog naselja. Zbog ovog incidenta Jakov se morao uputiti prema jugu, jer se bojao osвете. Kod Bethlehema mu je umrla Rahela, Josifova majka, gdje je i sahranjena. Moguće je da je Josif imao želju posjetiti grob svoje majke u Bethlehemu. Posle toga povorka se uputila prema Hebronu.

Postoji još jedan razlog zbog kojeg je povorka išla ovim zaobilaznim putem. Prošlo je nekoliko decenija kada je Josif posljednji put bio u Palestini. Ovo je za njega bila prilika da ponovo vidi sva važnija mjesta iz prošlosti

njegovih predaka. Prije nego što je Jakov umro dodijelio je Josifu mjesto pored samog Šekema u nasljedstvo. Ovo je bila izvanredna prilika da pregleda svoje nasleđe, gdje će kasnije i on sam biti i sahranjen (Još. 24:32).

Svi ovi događaji su se zbivali u vrijeme Sesostrisa III, koji je još uvijek vladao u Egiptu. Sesostris III, kao i njegovi prethodnici, nisu posvećivali previše napora nekim vojnim pohodima na susjedne zemlje. Kad je prosperitet Egipta bio u neku ruku osiguran, faraoni su se posvetili kulturnom i ekonomskom uzdizanju standarda u Egiptu. Tako ni ovaj faraon nije osnovao nikakve velike vojne pohode na Palestinu niti na druge krajeve. Trgovina sa susjednim zemljama je cvala te su radnici kao i trgovci iz svih krajeva slobodno ulazili i izlazili iz Egipta. Međutim jedna je mirotvorna ekspedicija i pak bila osnovana i zabilježena. Zanimljivo je da se zapis ove ekspedicije nije našao ni u kakvim carskim zapisima, nego ga je zapisao jedan egipatski general, koji je ujedno bio i vođa ove ekspedicije.

Ovaj događaj je zapisan na jednoj kamenoj ploči, koja je dobila ime Khu-sebekov spomenik, po osobi koja ju je dala isklesati. Još početkom ovog vijeka John Garstang je pronašao ovaj spomenik u Abidosu (Ray 1986: 231-248). Strana na kojoj se nalazi natpis ispisana je egipatskim hijeroglifima u dvanaest okomitih redova. Tu je Khu-sebek opisao svoj istorijat iz ranijih dana, sudjelovanje u vojnim ekspedicijama protiv Nubijaca u vrijeme Sesostrisa III, kao i svoje postepene uspjehe i promocije. Zatim na samome vrhu ovog spomenika, iznad izvornog teksta, na mjestu koje je ostavljeno za neki crtež, dao je isklesati dodatni tekst u pet vodoravnih kolona. Upravo ovaj natpis igra značajnu ulogu jer opisuje jednu ekspediciju u Palestinu, jedinu u vrijeme

12. dinastije.

Khu-sebek počinje svoj recital tvrdnjom da je rođen u vrijeme Amenemheta II. Svoju karijeru je počeo kao tjelohranitelj Sesostrisa III, kada mu je bila povjerena dužnost da štiti faraonovo začelje (Wilson 1955). Pošto je dobro obavljao svoju dužnost, faraon mu je povjerio 60 vojnika koji su bili pod njegovim zapovjedništvom. Posle ovoga slijedi ekspedicija u Nubiji, gdje je zbog izvanredne hrabrosti bio postavljen kao zapovjednik nad stotinu vojnika. Budući da se tekst koji opisuje ekspediciju u Palestinu nalazi na samom vrhu spomenika kao dodatni natpis, kada je onaj o ekspediciji u Nubiju već bio ispisan, moguće je da je ekspedicija u Palestinu bila održana nakon ekspedicije u Nubiji.

Postoje zapisi o tri vojne ekspedicije protiv Nubijaca koje su bile održane u vrijeme Sesostrisa III (Wilson 1956: 136, 137). Posljednja ekspedicija u Nubiji bila je održana u vrijeme 16. godine carovanja Sesostrisa III. Ako je ekspedicija u Palestini održana nakon ovih u Nubiji, onda je jasno da je to bilo poslije 16. godine carovanja Sesostrisa III. Prema biblijskoj hronologiji, Jakov je umro oko 1863. godine prije Hrista, a 16. godina Sesostrisa III bila bi 1863/2. godina prije Hrista, što stavlja ova dva događaja otprilike u isto vrijeme.

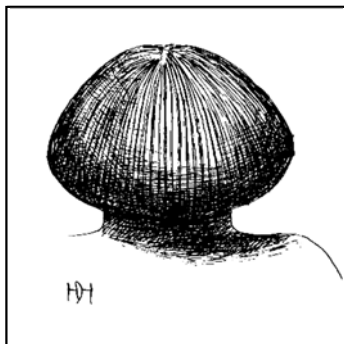
Poznato je da Egipat u vrijeme 12. dinastije nije vladao Palestinom, iako su trgovačke veze postojale, što je već ranije rečeno. Ako faraoni 12. dinastije nisu imali nikakav vojni interes u Palestini, pitanje je onda što je ova ekspedicija tamo radila. Na svom spomeniku Khu-Sebek opisuje svoje doživljaje sa ove ekspedicije, osobito one koji su se dogodili pri povratku u Egipat. Ovom generalu je dodijeljena dužnost da vodi brigu o sigurnosti povorke i da bude branilac od bilo kakvih pljačkaških napada. Kad se povorka vraćala u Egipat, Khu-Sebek spominje jedan incident koji se dogodio kad su prolazili pored Šekema. Prema njegovom izvještaju, stanovnici Šekema su napali povorku i on ih je hrabro obranio od svih napada, tako da su srećno stigli nazad u Egipat.

Ako se ovaj izvještaj može poistovjetiti s onim o Jakovljevoj sahrani, onda se može naći jasan razlog zbog čega su stanovnici Šekema napali ovu povorku. Kad se povorka približila Šekemu, stanovnici su još uvijek pamtili šta su im učinili neki od Jakovljevih sinova i kad su ih prepoznali, napad na

povorku je bio neizbježan zbog želje za odmazdom. Pošto su prema biblijskom izvještaju u povorci bili ne samo Josif nego i mnogi ugledni stanovnici Egipta, pa čak i neki od faraonove rodbine, jasno je da je ovakva povorka bila pod direktnom vojnom pratnjom koja je trebala omogućiti sigurnost kretanja ove povorke. U tom slučaju uloga generala koji je mogao biti Khu-Sebek je očita, i prema njegovom izvještaju, upravo je to i učinio kada su ih Šekemci napali (Shea 1992: 41, 42).

Josifova grobnica

Tokom 1984. i 1987. godine austrijski je arheološki tim iskopao na arheološkom lokalitetu u Tell el Dabi, lokalitetu za koji se vjeruje da je bio negdašnji Ramzesov grad i glavni grad Hiksa, Avaris. Tokom iskapanja arheolozi su naišli na začuđujuće otkriće. Pronašli su palatu s nekoliko grobnica koje su pripadale 12. dinastiji (Bietak 1990: 47-75). Još u antičko doba pljačkaši su gotovo u cjelosti očistili sve grobnice. U tunelu koji su iskopali da bi došli do grobnice ostavili su za sobom razbijenu statu u koja je bila gotovo duplo veća nego normalna ljudska visina. Gotovo je sigurno da je ova statua predstavljala bogataša koji je živio u obližnjoj palati. Statua je gotovo u cjelosti uništena, samo je glava, vrat i dio ramena ostao neoštećen. Međutim, lice statue je gotovo potpuno uništeno, tako da se ne može vidjeti lik osobe koju je predstavljala. Zbog pozicije palate smatra se da je ovaj bogataš bio visoki službenik u faraonovom dvoru. Prema stilu frizure koja je bila uobličena na ovoj statui, kao i boji lica, jasno je da statua predstavljala osobu semitskog porijekla (Bietak 1990: 61-64).

Zasad nema dovoljno podataka koji bi upućivali da se ovdje radi o Josifu. Ono što se može zaključiti jeste da je ovaj visoki službenik bio semitskog porijekla, da je bio dovoljno ugledan i bogat da sebi priušti ovako raskošnu grobnicu sa svojom statuom. Ovo je očiti dokaz da su Semiti mogli dosegnuti visoke položaje ne samo u vrijeme dinastije Hiksa nego i u vrijeme 12. dinastije.

Bibliografija

Aling, C. F.

1981 Egypt and Bible History: From Earliest Times to 1000 B.C. Grand Rapids: Baker Book House.

1995 Some Remarks on the Historicity of the Joseph Story. Near East Archaeological Society Bulletin 39/40: 31-39.

Alt, A.

1961 Herkunft der Hyksos in neuer Sicht. Leipzig: Akademie Verlag.

Bietak, M.

1975a Die Hauptstadt der Hyksos und die Remsesstadt. Antike Welt 6/1: 28-30. 1975b Tell ed-Dab'a II. Vienna: VOAW.

1979 Avaris and Pi-Ramesse. Proceedings of the British Academy 65: 225-290.

1989 The Middle Bronze Age of the Levant-A New Approach to Relative and Absolute Chronology. Str. 93-99, u High, Middle or Low? Acts of an International

Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987, ur. Paul Astrom. Gothenburg: Paul Astrom.

1990 Der Friedhof in einem Palastgarten aus der Zeit des späten mittleren Reiches und andere Forschungsergebnisse aus dem oestlichen Nildelta (Tell el-Daba).

Aegypten und Levante 2: 47-75.

Bunson, M.

1990 The Encyclopedia of Ancient Egypt. New York: Facts on File.

Coats, G.W.

1992 Joseph, Son of Jacob. Str. 976-980 u vol. 3 od The Anchor Bible Dictionary, ur.

D. N. Freedman. New York: Doubleday.

David, A. R.

1975 The Egyptian Kingdoms. New York: E. P. Dutton Company.

Emery, W. B., Smith, H. S., Millard, A.

1979 The Fortress of Buhen, The Archaeological Report. London: Egypt Exploration Society.

Even-Shoshen, A.

1993 A New Concordance of the Old Testament. Grand Rapids: Baker.

Franke, D.

- 1984 Personen-daten aus dem Mittleren Reich. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Fuerst, J.
1867 A Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament. London: Williams and Norgate.
- Gardiner, A. H.
1931 Late Egyptian Stories. Brussels: Edition de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth.
1947 Ancient Egyptian Onomastica. Oxford: Oxford University Press.
- Giveon, R.
1965 A Sealing of Khyan from the Shephela of Southern Palestine. *Journal of Egyptian Archaeology* 51: 202-204.
1974 Hyksos Scarabs with Names of Kings and Officials from Canaan. *Chronique d'Égypte* 49: 222-225.
1981 Ya'qob-har. *Göttinger Miszellen* 44: 17-20.
- Goedicke, H.
1986 The Quarrel of Apophis and Seqenenre. San Antonio: Van Silcen Books.
- Grimal, N.
1993 A History of Ancient Egypt. Oxford: Blackwell.
- Habachi, L.
1974 Sethos I's Devotion to Seth and Avaris. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 100: 95-102.
- Hayes, W. C.
1949 Career of the Great Steward Henunu Under Nebhepetre Mentuhtpe. *Journal of Egyptian Archaeology* 35: 43-49.
1966 Egypt: Internal Affairs from Thutmosis I to the Death of Amenophis III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Helck, W.
1975 Historisch-biographische Texte der 2. Zwischenzeit und neue Texte der 18. Dynastie. Wiesbaden: Harrassowitz.
1976 Ägyptische Statuen im Ausland-ein chronologisches Problem. *Ugarit-Forschungen* 8: 101-114.
- Hoffmeier, J. K.
1997 Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition.

- Oxford: Oxford University Press.
- Holladay, J. S.
 1982 Tell el-Maskhuta: Preliminary Report on the Wadi Tumilat Project 1978- 1979, Cities of the Delta, Part III. Malibu: Undena Publications.
- Kamal, A.
 1909 Tables d'offrandes. Cairo: Impr. De l' I.F.A.O. Keller, W.
 1956 The Bible as History. New York: William Morrow and Company.
- Kitchen, K.
 1993 Genesis 12-50 in the Near Eastern World. Str. 77-92, u He Swore an Oath: Biblical Themes from Genesis 12-50, ur. R. S. Hess. Cambridge: Tyndale House.
- Kleinschroth, A.
 1977 Nutzung der Gewässer im sudan. Osterreichische Wasserwirtschaft 29: 157-164.
- Leclant, J.
 1986 Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan 1984-85. Orientalia 55: 236-319.
- Orlinsky, H.M.
 1972 Understanding the Bible Through History and Archaeology. New York: Ktav Publishing House.
- Pritchard, J. B.
 1955 Ancient Near Eastern Texts. Princenton: Princenton University Press.
- Ray, P.
 1986 The Duration of the Israelite Sojourn in Egypt. Andrews University Seminary Studies 24: 231-248.
- Redford, D.B.
 1970a The Hyksos in History and Tradition. Orientalia 39: 1-51. 1970b A Study of Biblical Story of Joseph. Leiden: Brill.
 1986a Egypt and Western Asia in the Old Kingdom. Journal of the American Research in Egypt 23: 125-143.
 1986b King-lists, Annals and Daybooks. Mississauga: Benben.
 1992a Hyksos. Str. 341-344, u vol.3 od The Anchor Bible Dictionary, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
 1992b Potiphar. Str. 426-427, u vol. 5 od The Anchor Bible Dictionary, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- Redmount, C.
 1989 On an Egyptian/Asiatic Frontier: An Archaeological History of the

- Wadi Tumilat. Chicago: University of Chicago.
- Schulman, A. R.
 1975 Asenath. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 2: 238-240.
 1979 Chariots, Chariotry and the Hyksos. *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 10: 105-153.
- Shea, W.
 1992 The Burial of Jacob. *Archaeology and Biblical Research* 5: 33-44.
- Simpson, W. K.
 1957 Sobkemhet, a Vizier of Sesostris III. *Journal of Egyptian Archaeology* 43: 26-29.
- Spiegelberg, W.
 1904 *Ägyptischen Randglossen zum Alten testament*. Strasburg: Schlesier and Schweikhardt.
- Tufnell, O.
 1978 Graves at Tell el-Yehudiyeh: Reviewed after a Life-time. *Str.* 76-102, u *Archaeology in the Levant: Essays for Kathleen Kenyon*, ur. R. Mooney i P. Parr. Warminster: Aris and Phillips.
- Unger, M.F.
 1954 *Archaeology and the Old Testament*. Grand Rapids: Zondervan.
- Valloggia, M.
 1974 Les Viziers des XIe et XIIe Dynasties. *Bulletin de l'Institut francais d'archeologie orientale* 74: 123-134.
- van den Boorn, G. P. F.
 1988 *The Duties of the Vizier*. Lodon: Kegan Paul International.
- Wadell, W.G.
 1940 *Manetho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ward, W. A.
 1982 *Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom*.
 Beirut: American University of Beirut.
- Weigall, A.
 1927 *A History of the Pharaohs*. New York: E.P. Dutton and Company.
- Weill, A.
 1908 *Die Veziere des Pharaonenreiches*. Strassburg: Schlesier and Schweikhardt.
- Weinstein, J. M.
 1975 *Egyptian Relations with Palestine in the Middle Kingdom*. *Bulletin of*

the American School of Oriental Research 217: 1-16.

Wilson, J. A.

1955 The Inscription of Khu-Sebek, Called Djaa. Str. 230 u Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, ur. J. B. Pritchard. Princeton: Princeton University Press.

1956 The Culture of Ancient Egypt. Chicago: University of Chicago.

Yee, G. A.

1992 Asenath. Str. 476, u vol. 1 od The Anchor Bible Dictionary, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.

IZLAZAK IZ EGIPTA

Nedugo nakon Josifove smrti odnos između Egipćana i Izraelaca sve se više hladio. Došlo je vrijeme kada faraoni idućih dinastija, koji nisu poznavali Josifa (Izl. 1:11), nisu ni marili za njegove zasluge. Postojeća mržnja dovela je faraone na ideju da se Izraelci iskoriste kao radna snaga u pojedinim građevinskim i poljoprivrednim projektima. Malo po malo Izraelci su sve više i više bili pod kontrolom Egipćana, da bi kasnije bili tretirani kao robovi kad im nije bilo dopušteno slobodno se kretati niti putovati izvan područja u kojem su boravili.

Nakon 430 godina (Izl. 12:40,41) provedenih u Egiptu došlo je vrijeme izbavljenja. Prema prvim poglavljima knjige o Izlasku saznajemo o čudnovatom izbavljenju malog Mojsija kojeg je posinila egipatska princeza, o njegovom bijegu iz Egipta, te boravku na brdu Sinaj. Isto tako saznajemo o njegovom susretu s Bogom, koji mu se javio u gorućem grmu, i o naredbi da se vrati u Egipat te izvede Izraelce iz ropstva. Nakon izvjesnog vremena Mojsije se pojavio na egipatskom dvoru i zatražio od faraona dozvolu za oslobođenje Izraelaca. Budući da faraon nije pristao na ovaj prijedlog, uslijedilo je deset zala koje su pogodile Egipat. Tek kad je faraonov sin stradao u desetom zlu faraon je pristao Izraelce osloboditi.

Nedugo nakon toga organizovao je potjeru za Izraelcima koji su se nalazili pred Crvenim morem. Bog je ponovo učinio čudo, otvorivši more pred njima tako da su suhim prešli preko njega. Kad su Egipćani vidjeli kako su Izraelci prošli suhim putem, krenuli su za njima i onda se more po Božjoj naredbi zatvorilo, tako da je sva egipatska vojska završila u Crvenom moru.

Ovi događaji igraju ključnu ulogu u razvoju istorije Izraela i bili su predmet pažljive predaje i podsjećanja kroz sva stoljeća njihova postojanja. Upravo su zbog toga i tako upečatljivo opisani. Izlazak Izraelaca iz egipatskog ropstva bio je popraćen mnogobrojnim čudima, tako da možda neki očekuju da bi se bar neki od ovih događaja mogli naći na egipatskim spomenicima. Na žalost, to nije tako jer stari narodi, a osobito Egipćani nikada nisu zapisivali svoje poraze, nego samo uspjehe, ili su pak poraze prikazivali

kao pobjede. Dosad arheologija nije pronašla nijedan spomenik koji bi makar nagovijestio neki od ovih događaja. Teškoće su još veće zbog stoga što ni biblijski izvještaj ne spominje godine kada su se ovi događaji odigravali niti ime faraona koji je tada vladao u Egiptu. Nedostatak imena u biblijskim zapisima je opravdan zbog nekoliko razloga. Prvo, Egipćani su kao i faraon, bili toliko omraženi Izraelcima da je razumljivo zašto biblijski pisac nije želio ni spomenuti tu omraženu osobu. Drugo, svi Izraelci kojima je bila pisana Knjiga o Izlasku (Mojsijevi savremenici) dobro su znali ko je bio taj faraon, tako da nije bilo potrebe spominjati njegovo ime. Treće, želja autora ovih tekstova nije naznačiti ko je bio faraon u vrijeme izlaska Izraelaca iz ropstva, da bi zadovoljio radoznalost modernih historičara, već je želio prikazati Izraelcima ko je bio Bog izlaska.

Osim toga ovakav način opisivanja događaja je u punom skladu sa ostalim egipatskim zapisima onog vremena. Egipatski zapisi iz vremena izlaska (1450. godine prije Hrista), pa čak i nekoliko stoljeća poslije izlaska nemaju običaj zapisivati imena pokorenih neprijatelja. Pošto je faraon bio pokoreni neprijatelj, biblijski pisac ne spominje njegovo ime što je bilo u skladu sa onim vremenom pod egipatskim podnebljem, iako u isto vrijeme mesopotamijski zapisi navode imena svojih pokorenih neprijatelja (Hoffmeier 1997: 110), što je dobar pokazatelj da je pisac ovih tekstova bio dobro upoznat sa egipatskim običajima.

Nekoliko primjera se može naći u egipatskoj historiji toga vremena koji pokazuju ovakve običaje. Kada je Tutmes III napao jednu koaliciju hanaanskih kraljeva (detaljnije o ovome kasnije), u kojoj je bio pobjednik, nije ni spomenuo imena ovih kraljeva ni u svojim analima, niti na svom poznatom Gebel Barkal spomeniku (Hoffmeier 1997: 109). Umjesto njihovih imena pisac je koristio pridjeve, *taj zao neprijatelj Kadeša*, ili samo *taj zao neprijatelj*.

Po tom istom običaju niti njegov sin Amenhotep II nije zapisivao imena pokorenih neprijatelja. Poslije jednoga od svojih pohoda doveo je sa sobom nekoliko pokorenih prinčeva da bi ih javno ubio i objesio njihova tijela kao instrument zastrašivanja i moći ovog faraona. Ni ovoga puta njihova imena nam nisu poznata (Hoffmeier 1997: 110). Kasnije, u vrijeme Ramzesa II, za-

pisničari još uvijek nemaju običaj naznačiti ime neprijatelja. Jedna od najpoznatijih bitaka iz vremena ovog faraona je bitka sa Hetitima kod Kadeša. Iako se iz hetitskih zapisa zna ime ovog slavnog kralja (Muwatalis), egipatski zapis ga poznaje i spominje kao *zao hetitski poglavica* (Kitchen 1968: 2-124).

Tokom kasnije historije Izraela biblijski tekst vjerno zapisuje imena neprijateljskih kraljeva: Sisak (1. Kralj. 14:25), Nehaon (2. Kralj. 23:29-35), Hofra (Jer. 44:30), Teglat Felasar (2. Kralj. 15:29), Salmanasar (2. Kralj. 17:3), Sargon (Iz. 20:1), Senahirim (2. Kralj. 18:13) i Esar-Adon (2. Kralj. 19:37). Ovakav pristup zapisu historije u potpunosti odgovara vremenu u kojem je ovaj tekst nastao (940-650. godine prije Hrista). U to vrijeme Egipat je prolazio kroz turbulentno vrijeme u svojoj historiji. Zemlja je bila razjedinjena između slabih vladara Gornjeg i Donjeg Egipta. Isto tako Egipat je siromašan u arhitektonskim pothvatima, ekonomskom napretku kao i u spomenicima sa vrijednim zapisima. Ipak postoji nekoliko zapisa o ovim ratovima, i interesantno je za primjetiti da sada egipatski zapisničari upisuju u tekst i imena pokorenih neprijatelja. Jedan od takvih zapisa pripada faraonu Piankhy koji je vladao u Gornjem Egiptu (Grimal 1981). Zbog toga što je smatrao da je upravo on legitimni nasljednik egipatskog prijestola (Grimal 1993: 334-341), zaratio se protiv svoga rivala, faraona koji je vladao Donjim Egiptom. Iz tog zapisa saznajemo da se taj faraon zvao Tefnakht. Običaj imenovanja neprijatelja je postao uobičajen u vrijeme prvog milenija u egipatskim zapisima a ne ranije, što je u skladu s biblijskim zapisom.

Uprkos pomanjkanju direktnih dokaza iz egipatske historije tokom nekoliko posljednjih vijekova, historičari i teolozi su pokušavali odrediti vrijeme na historijskoj ljestvici kada su se ovi događaji odigrali. Kasnije su im se pridružili i arheolozi, tako da je nekoliko teorija predloženo kao rješenje ovog problema. Među ostalima danas postoje dvije glavne teorije koje predlažu vrijeme izlaska Izraelaca iz egipatskog ropstva. Jedna grupa naučnika drži da su Izraelci napustili Egipat i naselili se u obećanoj zemlji krajem 13. vijeka, negdje oko 1200. godine prije Hrista. Druga pak grupa drži da su se ovi događaji odigrali negdje sredinom 15. vijeka, oko 1500. godine prije Hrista.

Teorija izlaska u 13. vijeku

Teolozi i arheolozi koji predlažu da su Izraelci izašli iz Egipta u 13. vijeku prije Hrista zasnivaju svoju teoriju na trima vrstama dokaza: biblijskom, istorijskom i arheološkom.

Biblijski dokazi

Iako biblijska hronologija izričito stavlja vrijeme izlaska u 15. vijek prije Hrista, ovi teolozi i arheolozi pronalaze nekoliko biblijskih tekstova da bi poduprli svoje tvrdnje i prijedloge da je izlazak bio u 13. vijeku prije Hrista. To se događa stoga što su izgradili svoje gledišta ne obazirući se na biblijsku hronologiju, već dajući veću vrijednost podacima koji dolaze iz drugih područja. Na taj je način teorija izgrađena prije nego što je konsultovan biblijski tekst, a onda se na kraju pokušava pronaći neki dokazi, pa makar i sporedni, da bi se te teorije podržale. Tako je pronađeno nekoliko biblijskih tekstova koji se koriste da bi se poduprla teorija o izlasku u 13. vijeku prije Hrista.

Gradovi Pitom i Raamses

Pošto biblijski tekst ističe da su sinovi Izraelovi gradili Egipćanima gradove Pitom i Raamses, pretpostavlja se da se to dogodilo dok je faraon koji je nosio ime Ramses vladao Egiptom. Faraon ovog imena ne pojavljuje se u egipatskoj istoriji prije 19. dinastije koja je vladala upravo u 13. vijeku prije Hrista. Ovo je dovoljan dokaz za mnoge naučnike da zaključe kako su Izraelci još u 13. vijeku bili robovi u Egiptu, i tek kasnije uspjeli izaći iz ropstva. Kako se zna da su Izraelci postojali u Palestini u vrijeme Marnepte (1236-1223. prije Hrista), vjerovatno su gradili gradove za Ramsesa I ili Ramsesa II. Ramses I je vladao Egiptom vrlo kratko vrijeme (manje od dvije godine) i nije bio neki značajan faraon u istoriji ove dinastije. Stoga ovi naučnici zaključuju da je Ramses II najbolji kandidat koji bi mogao biti faraon izlaska i poznatiji je pod imenom Ramses Veliki, a vladao je Egiptom od 1304. do 1237. godine prije Hrista.

Egiptolozi i teolozi drže da ime Pitom potiče od Pi-Tum, Pi-Atum, ili Per-Atum, dok ime Raamses smatraju da potiče od Pi-Ramses ili Per-Ramses.

Još u prošlom vijeku arheolozi su pokušali identifikovati biblijski Pitom. E. Naville je vršio arheološka iskapanja na lokalitetu koji je poznat pod imenom Tell el Maskhutih i predložio da je to bio antički Per-Atum (Naville 1884).

Drugi arheolozi pak smatraju da je Tell Hisn bolji kandidat za biblijski Pitom (Petrie 1915), dok treći smatraju da bi Tell er-Retaba bio najpogodniji (Kitchen 1992: 703). Još dok je Petrie kopao na ovom lokalitetu, otkrio je nekoliko natpisa koji su nosili ime Atum što je dobar pokazatelj da se je ovo božanstvo poštovalo na ovom mjestu i da je ono nosilo ime Pi-Tum, Pi-Atum, Per-Atum, što bi bio biblijski Pitom. Tokom svoga iskapanja, Petrie je takođe otkrio nekoliko skaraba (egipatski pečatnik sa imenom faraona) koji su pripadali Tutmesu III i Amenhotepu III. Iz svega gore navedenog se vidi da je sasvim moguće da je Tell er-Retaba uistinu bio biblijski Pitom.

Pogodnost Tell er-Retabe kao kandidata za biblijski Pitom vidi se u tome što biblijski tekst ne spominje da su Izraelci prilikom izlaska prošli pored ovog grada, pa se stoga zaključuje da je to zbog toga jer je bio smješten južno od Sukota, koji je pozitivno identifikovan kao Tell el-Maskhuta. Tell er-Retaba se uistinu nalazi oko 15 km južno od Tell el-Maskhute.

Postoji nekoliko egipatskih zapisa koji govore o Ramsesovom gradu i većina je vezana upravo za Ramsesa II, dok su samo neki u svezi sa Ramsesom III. Neki od ovih gradova su smješteni daleko od delte Nila, čak u dalekoj Nubiji i Libiji. Ipak neki od ovih zapisa spominju gradove locirane upravo u delti Nila. Jedan se odnosi na utvrdu koja se nalazi na sjevernom Sinaju, a sagradio ju je Seti I, otac Ramsesa II. Seti I je nazvao ovu utvrdu „Mjesto gdje stanuje lav“. Kasnije, kad je Ramses II došao na vlast, promijenio je ime u „Ramsesovo mjesto stanovanja“. Nedavna arheološka iskapanja na Tell Haboui su otkrila masivnu tvrđavu koja je obuhvatala površinu od 1000 kvadratnih metara (Abd el-Maqsoud 1988) i neki drže da bi upravo ova utvrda trebala biti Ramsesov grad. Međutim, nisu pronađeni nikakvi podaci koji bi upućivali na opravdanost ove identifikacije.

Osim ovoga, predloženo je da bi možda Tell er-Retaba mogao biti Ramsesov grad (Petrie 1906: 28). Postoje ozbiljne zamjerke ovom prijedlogu. Jedna od njih je što arheolozi nisu pronašli ni jedan spomenik na kome bi pisalo Pi-Ramses. Zatim postoje mnogi drugi lokaliteti u njegovoj blizini i

ne postoji razlog zbog čega bilo koji od njih ne bi mogao biti Ramsesov grad, jer ni oni nemaju nikakve spomenike s natpisom Pi-Ramses. Sljedeći prigovor se odnosi na veličinu hrama i samoga grada. Ni hram niti veličina grada ne odgovaraju veličini prijestonice koja bi odgovarala Ramsesu Velikom. U ostalom Tell er-Retaba po svom položaju bolje odgovara biblijskom Pitomu negoli Raamsesu.

Gardiner je dao treći prijedlog, a odnosi se na Tell Farameh koji se nalazi na najistočnijoj strani delte Nila. Za ovaj prijedlog on je našao dokaze među starim zapisima (Gardiner 1918: 127, 179, 242). Prigovori koji se odnose na ovaj prijedlog uglavnom su arheološkog karaktera. Dosad na tom cijelom području nisu pronađeni nikakvi ostaci koji bi upućivali da je ovo mjesto bilo naseljeno u vrijeme Ramsesa II. Osim toga, Pi-Ramses je bio smješten u plodnom kraju, dok se to ne može kazati za teritoriju u kojemu se nalazi Tell Farameh (Naville 1924: 22; Kees 1961: 195).

Sljedeće mjesto koje nosi Ramsesovo ime nalazi se zapisano na Papiirusu Anastasi III, gdje se opisuje carska rezidencija pod nazivom Pi-Ramses a smještena je u delti Nila. Sve donedavno smatralo se da se ovaj grad nalazi pod ruševinama modernog Tanisa. Arheolozi su došli do tog zaključka jer je pronađena masa spomenika koji su pripadali Ramsesu II (Montet 1934; 1940). Budući da su otkriveni neki spomenici koji dolaze iz vremena Hiksa na istom lokalitetu (Tanisu), smatralo se da je Pi-Ramses bio sazidan na Avarisu, prijestonici Hiksa (Montet 1930: 1-28). Prisutnost ovih spomenika koji pripadaju Ramsesu II na području Tanisa ne mora značiti da se Pi-Ramses ili Raamsesov grad nalazio u Tanisu.

Poistovjećivanje Tanisa s Pi-Ramsesom potiče još iz 18. vijeka, kada je francuski historičar predložio da je „područje oko Tanisa bilo mjesto na kojemu su boravili Izraelci“ (Rollin 1823: 155). Ova ideja je bila sveopšte prihvaćena (Uphill 1969: 304), tako da se sve donedavno Tanis nalazio u svim enciklopedijama i rječnicima kao mjesto na kojemu se nalazio antički Pi-Ramses.

Budući da nijedan od Ramsesovih spomenika nije pronađen na svom originalnom mjestu (tamo gdje su ga graditelji Ramsesovog grada stavili), utvrđeno je da su svi ti spomenici i materijal iz Ramsesova grada preneseni sa svog originalnog mjesta u Tanis, gdje su upotrijebljeni kao građevinski

materijal u vrijeme 21. dinastije, oko 1100. godine prije Hrista (oko 100 godina poslije Ramsesa II) za izgradnju hrama bogu Amunu (Kitchen 1992: 703). Drugim riječima, Tanis nije postojao prije 21. dinastije, što je dvije dinastije poslije Ramsesa II, koji je pripadao 19. dinastiji.

Osim toga, egipatski dokumenti govore da je Pi-Ramses smješten na vodama Ra, koje se nalaze na najistočnijem ogranku u delti Nila. Tanis ne bi mogao odgovarati ovim karakteristikama jer je lociran na drugoj strani ovoga ogranka. Papirus Anasatsi III hvali plodnost zemlje koja se nalazi oko Pi-Ramsesa, dok se to ne može kazati za Tanis jer se nalazi u preniskom dijelu koji je često poplavljen vodom iz Sredozemnog mora i stoga je zemlja oko Tanisa prilično neplodna budući da u sebi ima određenu količinu soli (Shea 1982: 231).

Prema biblijskom tekstu (Izl. 12:37), Izraelci su krenuli iz Raamsesa pravo prema Crvenom moru ne nailazeći ni na kakve vodene prepreke prije Crvenog mora. Ako bi Raamses bio Tanis onda bi Izraelci bili suočeni s najistočnijim ogrankom u delti Nila koja bi bila ozbiljna prepreka za toliko narod i stoku. Budući da takve prepreke nije bilo, najbolje je potražiti Raamses na istočnoj strani najistočnijeg ogranka u delti Nila.

Još tokom tridesetih godina neki teolozi i arheolozi su naslućivali da Tanis nije najpogodniji kandidat za biblijski Raamses (Pi-Ramses). U tu svrhu M. Hamza je vršio arheološka iskapanja na Qantiru i predložio da bi ovaj lokalitet mnogo bolje odgovarao Pi-Ramsesu (Hamza 1930: 31-68). Osim toga, na osnovu pisanih dokumenata donesen je zaključak da bi se Pi-Ramses trebao naći negdje u blizini Qantira (Van Seters 1966; Uphill 1969). Plodno područje u kojem je Qantir smješten, trgovački putevi prema Aziji, kao i blizina mora, postojanje palate Ramsesa II, kao i geografski položaj samog grada i njegove okoline odgovaraju opisu Pi-Ramsesa na raznim egipatskim dokumenatima. Na području Qantira nalazi se arheološki lokalitet velikog značaja, a danas je poznat pod imenom Tell el-Dab'a. Već nekoliko sezona na ovom lokalitetu iskapa jedan austrijski arheološki tim, koji je otkrio bogate ostatke s novim informacijama s obzirom na pitanje identifikacije ovog lokaliteta kao i antičkog Pi-Ramsesa. Prema arheološkim pronalascima, ovaj je lokalitet bio nastanjen još u vrijeme 12. dinastije, kada je ubrzo nakon toga bio totalno uništen. Poslije toga dolaze Hiksi i grade novi

grad, Avaris, na ruševinama prethodnog (Shea 1990: 100). Ovaj puta grad je bio znatno proširen, da bi bio ponovo uništen kada su Hiksi izgubili rat protiv Ahmosea, osnivača 18. dinastije. Ramses II ponovo zida svoj grad na ruševinama Avarisa i naziva ga svojim imenom (Bietak 1975).

Većina naučnika i arheologa prihvaća ideju da je biblijski Raamses i Pi-Ramses jedan te isti grad, koji je nastao u vrijeme Ramsesa II. Međutim, postavlja se pitanje, radi li se u stvarnosti ovdje o istom gradu. Na osnovu lingvistike egipatskih hijeroglifa i semitskog alfabeta, D. Redford je donio zaključak da se ovdje radi o dvama različitim imenima i tvrdi da biblijski Raamses i Pi-Ramses „nemaju ništa zajedničkog“ (Redford 1963: 410), osim sličnosti u spelovanju. Nekoliko godina prije ove temeljite studije J. Rea je tvrdio da biblijski Raamses, koji su Izraelci gradili u ropstvu, ne potiče od Ramsesa II (Rea 1961: 5-14). Njega su slijedili G. L. Archer i L. Wood, koji su došli do istih zaključaka (Archer 1964: 207, 208; Wood 1970: 23, 24). Oni smatraju da je biblijski Raamses mnogo stariji i da potiče još iz vremena Hiksa.

Prema ovim naučnicima ime Ramses je postojalo još u ranijim razdobljima, mnogo godina prije pojave dinastije Ramsesa u 13. vijeku prije Hrista. Jedan vezir koji je živio u vrijeme Amenhotepa III i Akhenatena (18. dinastija), koji su vladali u 14. vijeku prije Hrista, nosio je ime Ramses (Archer 1974: 49, 50). Jedan drugi Ramses je poznat još iz vremena Hiksa (Ranke 1935: 218), a treći opet još iz ranijih vremena kada je vladala 12. dinastija (19. i 20. vijeka prije Hrista) (Stewart 1979: 26). Prema tome jasno je da se ime Ramses koristilo i bilo poznato Egipćanima čak nekoliko vijeka prije dinastije Ramsesa.

Međutim, C. Aling je ispravno postavio pitanje kakve veze imaju lična imena Ramsesa (imena običnih ljudi) sa gradovima koji su se zidali. Ove osobe koje su nosile Ramsesovo ime nisu bile faraoni a poznato je da su Egipćani davali imena svojim gradovima po vladajućim faraonima, po božanstvima, kulturnim predmetima i po svetištima (Aling 1982: 133). Zbog toga je potrebno potražiti među egipatskim zapisima i vidjeti da li je neko mjesto bilo nazvano po Ramsesovu imenu prije pojave ovog faraona.

Još davne 1918. godine Gardiner je izdao listu imena gradova koji su se

nalazili u delti Nila (Gardiner 1918: 127). Prema ovoj listi, postojalo je nekoliko gradova koji su nosili Ramsesovo ime kao što su današnji Derr, Amara, i Abu Simbel, ali oni nisu locirani u delti Nila, već na jugu Egipta (Gardiner 1918: 133, 134). Osim toga svi dolaze iz vremena Ramsesa II, po kome su i dobili ime. Prema tome, ovi gradovi su vezani za Ramsesa II, a ne za neku drugu osobu koja je nosila ime Ramses i živjela prije ovog slavnog faraona.

Grad Pi-Ramses, koji je nastao u vrijeme Ramsesa II, sazidan je na već postojećim ruševinama prijašnjih gradova. Prije Ramsesa II ovo mjesto je bilo poznato u egipatskim zapisima kao Avaris kojeg su osnovali Hiksi. Kada je Ramses II došao na vlast i ponovo sazidao svoj grad, nazvavši ga svojim imenom (Pi-Ramses), za stari grad koji je ležao ispod Pi-Ramsesa više niko nije znao. Kasnije u svojoj literaturi se spominje grad Pi-Ramses, dok Avaris potpuno izlazi iz upotrebe i za njega se više ne zna.

Iz gore navedenih argumenata jasno se vidi da su faraoni koji su dolazili na vlast imali običaj davati gradovima nova imena. To se događalo i zbog toga jer su većina faraona morali obnavljati stare gradove zbog trošnog materijala. Naime, poznato je da u delti Nila nema dovoljno kamena koji bi se mogao koristiti za arhitektonska zdanja (osim onoga koji bi se donosio iz udaljenih kamenoloma, a taj se uglavnom koristio samo za neke djelove hramova i palata), pa su stoga Egipćani bili primorani zidati opekama (što se izvanredno uklapa u biblijski izvještaj). Već je ranije spomenuto da je Tell el-Daba bila nastanjena još u vrijeme 12. dinastije (vrijeme Josifa). Nažalost, pronalasci iz ovih slojeva nastanjenosti nisu donijeli nikakve zapise koji bi otkrili ime toga grada iz Josifova vremena. Kada je ovaj grad bio uništen, dolaze Hiksi koji ga ponovo zidaju i daju mu ime Avaris. Ahmose, osnivač 18. dinastije protjeruje Hikse van iz Egipta (oko 1570. godine prije Hrista). Tokom ovih zbivanja Avaris biva osvojen i uništen. Odmah u početku vladavine ove dinastije isti grad je bio ponovo sazidan (Hoffmeier 1997: 122). Kasnije, grad je bio opasan obrambeni zidinama i nekako u isto vrijeme ogromne zgrade-skladišta su bile zidane (Bietak 1994: 32-38). Prema grnčariji koja je pronađena u tim slojevima nastanjenosti jasno se vidi da se je sva ta građevinska aktivnost događala u vrijeme Tutmesa III (1482-1450. godine prije Hrista) (Hein 1994: 39-43).

Zbog toga što su Egipćani mrzili Hikse, jasno je da nisu nazivali ovaj

grad Avaris. Nažalost, dosad nije otkriven niti jedan natpis koji bi nam otkrio kako se ovaj grad nazivao u vrijeme 18. dinastije. Kad je 18. dinastija gubila svoju prevlast, dolazi 19. dinastija (dinastija Ramsesa) te je ovo mjesto obnovljeno i Ramses II mu daje novo ime, Pi-Ramses.

Prema biblijskom izvještaju, Josif je naselio svoju obitelj u Raamsesov kraj (Post. 47:11). Premda egipatski zapisi ne otkrivaju ime naselja koje je postojalo na Tell el-Dabi iz vremena Josifa, sasvim je moguće da se ovaj grad nazivao Raamses. Nekoliko vjekova poslije Josifa u Egipat dolaze Hiksi, koji, poslije rušenja zidaju novi grad i nazivaju ga Avaris. Kad je prošlo vrijeme Hiska (oko dva vijeka prije izlaska, 1570. prije Hrista) Egipćani ponovo preuzimaju kontrolu nad ovim područjem i obnavljaju gradove i naselja. Iako nam egipatski zapisi ne daju nikakvi natpis sa imenom ovog grada, moguće je da je ovaj grad ponovo dobio ime, Raamses, ime koje je imao u prošlosti još prije Hiksa. Zatim u 13. vijeku prije Hrista, Ramses II obnavlja ovaj grad i naziva ga Pi-Ramses.

Iz svega se jasno može zaključiti da su gradovi Pitom i Raamses postojali prije Ramsesa II te da nema nikakvog razloga zašto se izlazak ne bi mogao dogoditi u vrijeme neke druge ranije dinastije, a ne u 13. vijeku prije Hrista, u vrijeme kad je vladao Ramses II.

Marneptin spomenik

Drugi argument koji neki arheolozi i teolozi koriste da bi dokazali kako su Izraelci izašli iz Egipta u 13. vijeku prije Hrista jeste pojava imena Izrael na Marneptinom spomeniku, koji se pojavio u 13. vijeku prije Hrista. Marneptah je bio faraon 19. dinastije i vladao je Egiptom poslije Ramsesa II. Pošto je Ramses II umro 1237. godine prije Hrista, vjeruje se da je Marneptah počeo vladati iste godine i vladao je sve do 1223. godine prije Hrista. Tokom šeste godine svoje vladavine predvodio je jednu vojnu ekspediciju u Palestinu. Povodom ovog za njega važnog događaja dao je isklesati spomenik na kome je, osim ostaloga, bio spisak gradova koje je pokorio i nekih naroda koje je sreo. U ovom se zapisu spominje Izrael kao narod, kao jedna etnička grupa koja je bila nastanjena u Palestini.

Dok je vršio arheološka iskapanja, Petrie je pronašao Marneptin spo-

menik 1896. godine u Tebi. Budući da na spomeniku piše da se ova ekspedicija dogodila šeste godine carovanja Marnepte, nije teško pronaći koja je to bila godina u egipatskoj historiji (1221/1220. godina prije Hrista).

Ovaj izvanbiblijski tekst se konstantno upotrebljava kako bi se dokazalo da Izraelci nisu bili u Palestini mnogo godina prije postanka Marneptina spomenika, što se izvrsno uklapa u teoriju o izlasku u vrijeme 13. vijeka prije Hrista. Prema pobornicima ove teorije, Izraelci su napustili Egipat u vrijeme Ramsesa II. Osim što je bio veliki ratnik, ovaj je faraon bio poznat po upotrebi robova, nametnutom prinudnom radu i obvezama koje su morali ispunjavati. Tako mnogi zaključuju da je teško vrijeme za Izraelce nastalo upravo u vrijeme ovog faraona. Ako su se Izraelci našli u obećanoj zemlji oko 1220. godine prije Hrista, onda su napustili Egipat 1260. godine (40 godina lutanja u pustinji). Toj godini (1260) treba dodati još 40 godina kada je Mojsije morao pobjeći iz Egipta i boraviti u Sinajskoj pustinji (Izl. 4:19; 7:7), što bi značilo da je vrijeme opresije bilo oko 1300. godine prije Hrista. U to je vrijeme Mojsije trebao imati 40 godina. Prema ovoj hronologiji, Mojsije se rodio 1340. godine, kada je vrijeme opresije bilo u punom jeku, jer je zahvaljujući samo čudu njegov život bio spašen. To bi značilo da je vrijeme opresije počelo oko 1340. godine, oko dvadesetak godina prije početka vladanja prvog faraona ove dinastije, Ramsesa I (1320-1318. godine prije Hrista). Pred kraj 18. dinastije (kada je trebalo otpočeti teško vrijeme za Izraelce) vlast faraona je bila jako slaba, što je i bio uzrok promjene dinastije. Teško je prihvatiti da bi se u vrijeme kada je dinastija bila na raspadanju ovakvi građevinski pothvati i masovna upotreba roblja mogli ostvariti. U tom slučaju ovakav hronološki podatak se ne uklapa sasvim dobro u teoriju izlaska 13. vijeka.

Osim ovoga, postoji još jedna opaska kojoj treba posvetiti pažnju. Biblijski tekst govori o velikim teškoćama koje su došle na Egipat upravo prije samog izlaska (10 zala). Uslijed toga Egipćani su zamrzili Izraelce u punom smislu riječi. Ako su Izraelci nedugo prije Marnepte napustili Egipat, sigurno je da bi ta mržnja još uvijek postojala. U spomeniku se ne kaže da je egipatska vojska učinila išta da bi se osvetila ovom novonastalom narodu zbog sveg zla što su ga pretrpjeli u vrijeme izlaska. Čudno je da su Egipćani samo primijetili postojanje ovog naroda a da ga nisu pokušali vratiti kao

roblje natrag u Egipat.

Drugo što treba primijetiti je da su Izraelci u Egiptu bili samo robovi, bez nekog drugog poznatijeg etničkog identiteta. Kad su Egipćani vidjeli ovu grupu nekadašnjih robova teško je vjerovati da bi ih prihvatili kao postojeću etničku grupu (Izraelce) u istom rangu kao i ostale narode Palestine. Za Egipćane oni bi još uvijek bili samo grupa odbjeglih robova i ništa više. Ako su Izraelci napustili Egipat pred početak vladavine Marnepte, bilo bi prebrzo da ih Egipćani priznaju kao jaku etničku grupu i posvetili im značajno mjesto na svom spomeniku.

Premda je ovaj spomenik od velikog značaja u egipatskoj historiji, ne može se tvrditi da se samo na osnovu ovog dokumenta može utvrditi vrijeme izlaska Izraelaca iz egipatskog ropstva. Ono što je očito jeste da su Izraelci u vrijeme Marnepte već bili osnovani kao narod i da su bili priznati kao takvi među ostalim narodima Palestine, pa čak i same velesile kao što je to bio Egipat. Da bi se uspjeli organizovati i steći takav status, bilo je potrebno nekoliko vjekova, a ne samo nekoliko godina. Zbog toga je moguće da su Izraelci zauzeli obećanu zemlju mnogo ranije nego što je to kraj 13. vijeka, kao što to neki naučnici pokušavaju prikazati.

Arheologija i izlazak u 13. vijeku

Neposredno prije drugog svjetskog rata N. Glueck je vršio površinski pregled cijele teritorije Transjordanije (Glueck 1934; 1935; 1939; 1951). U svom iscrpnom istraživanju ubilježio je oko 300 novih arheoloških lokaliteta koji dotad nisu bili poznati. Na osnovu razbijene lončarije koju je sakupio na površini ovih lokaliteta zaključio je da je ovo područje bilo potpuno nenačeto između 2200. do 1200. godine prije Hrista. Drugim riječima, Edomci, Moabci i Amonci nisu postojali u Transjordaniji sve do 1200. godine prije Hrista, što je kraj 13. vijeka. Ovi pronalasci su uveliko doprinijeli sveopštem prihvatanju kraja 13. vijeka kao vremena u koje su Izraelci napustili Egipat i krenuli za obećanu zemlju kroz Transjordaniju.

Od vremena kada je Glueck posjetio Transjordaniju i načinio ovu studiju pa do danas prošlo je nekoliko decenija. U tom razdoblju izvršeni su mnogi dodatni površinski pregledi kao i arheološka iskapanja i novi podaci objelodanjeni. Na temelju ovih novih podataka jasno je da u Transjordaniji

nije bilo takvog vremena kada niko nije živio na tom području. Naprotiv, ovaj dio Palestine bio je nastanjen tokom cijele svoje istorije i sigurno je da su i Edomci, i Moabci kao i Amonci postojali u Transjordaniji prije 13. vijeka (o ovim podacima biće riječi kasnije).

Na kraju se može zaključiti da biblijski podaci koji su predstavljeni kao očit dokazi o izlasku u 13. vijeku, ni otkriće Marneptinog spomenika a isto tako ni arheološki podaci, ne pružaju dovoljno dokaza da su se ovi važni događaji u istoriji Izraela odigrali pred kraj 13. vijeka prije Hrista. Stoga je potrebno obratiti pažnju na drugo vrijeme i vidjeti ima li teorija o 15. vijeku bolju podlogu, kako biblijsku tako i arheološku.

Teorija izlaska u 15. vijeku

Prema biblijskom izvještaju jasno je da je od vremena kada su Izraelci izašli iz egipatskog ropstva pa do godine kada je Solomon otpočeo s izgradnjom Hrama prošlo tačno 480 godina (1. Kralj. 6:1). Većina biblijskih teologa i arheologa slažu se da je Solomon vladao Izraelom od 971-931. godine prije Hrista. Neki smatraju da bi ovim godinama trebalo dodati još nekoliko godina, jer je Solomon vladao kao suvladar zajedno sa svojim ocem Davidom. To bi onda značilo da je Solomon otpočeo s izgradnjom Hrama negdje oko 970. godine, što bi stavilo vrijeme izlaska oko 1450. godine prije Hrista (Shea 1982: 233). U vrijeme tih godina Egiptom je vladala 18. dinastija, koja je još poznata kao dinastija Tutmesa.

Tutmes I (1526-1512. godine prije Hrista)

Ova dinastija ne počinje s ovim faraonom, nego s Ahmoseom koji je bio u stanju istjerati omražene Hikse iz njihovog glavnog grada Avarisa, smještena u delti Nila i ujedno uništiti sve tragove njihova boravka u Egiptu. Ahmose je imao sina Amenhotepa I i kćer koja je nosila isto ime kao i otac, Ahmose. Amenhotep I je vladao Egiptom od 1546-1527. godine prije Hrista (Lasor 1982: 41) i, kad je umro, nije ostavio nasljednika koji bi sjeo na prijesto umjesto njega. Stoga je loza faraona nastavljena s njegovom sestrom koja je bila udana za Tutmesa I (Gardiner 1964: 177). Tutmes I je automatski

preuzeo prijesto i otpočeo vladati Egiptom od 1527-1512. godine prije Hrista. Ni ovaj bračni par nije imao uspio osigurati muškog nasljednika, već su imali samo kćer koja se zvala Hatšepsut.

Faraoni koji su vladali prije Tutmesa I uglavnom su bili zauzeti uspostavljanjem vlasti i reda nakon istjerivanja Hiksa iz Egipta. Sada kad je kontrola i vlast bila uspostavljena, Tutmes I se mogao posvetiti više širenju egipatskog utjecaja i vlasti nad svojim susjedima. U prvom redu utvrdio je kontrolu nad Nubijom (južnim dijelom Egipta) a zatim se posvetio osvajanju Palestine pa čak i Mesopotamije, gdje je podigao svoj spomenik na rijeci Eufkrat (Bunson 1991: 269, 270).

Kad je Mojsije bio pred faraonom i tražio odobrenje za oslobođenje Izraelaca, imao je 80 godina (Izl. 7:7). To znači da se rodio negdje oko 1530. godine prije Hrista, što bi bilo negdje pred kraj vladavine Amenhotepa I (1546-1527). Zbog naredbe o pogubljenju sve muške djece Mojsijeva majka je sakrivala Mojsija neko vrijeme i onda ga stavila u pripremljenu košaricu i pustila da plovi rijekom Nil. Prema biblijskom izvještaju, mali je Mojsije spašen zahvaljujući faraonovoj kćeri koja ga je usvojila (Izl. 2:1-10). Sasvim je moguće da je to bila kćer Tutmesa I koja je se zvala Hatšepsut.

U Brooklynskom muzeju postoji dokument napisan na papirusu koji je pronađen još krajem 19. vijeka. Američki egiptolog, Charles Wilbour je boravio u Egiptu između 1881. i 1896. godine i tada je kupio ovaj dokument. Nakon njegove smrti dokument je bio pohranjen u jednom drvenom sanduku zajedno sa ostalim važnim dokumentima. Tek 1935. godine postaje vlasništvo Brooklynskog muzeja. Dokument dolazi iz oko 1740. godine prije Hrista iz antičke Tebe. Na zadnjoj stranici ispisana je lista imena robova (slugu) koji su dobili svoju novu gospodaricu. Pored svakog imena postoji oznaka o porijeklu imena (egipatsko ili azijsko/semitsko). Robovi i robinje koje su nosile azijska imena pripadaju sjeverozapadnoj grupi Semita (istož pripadaju i Izraelci). Među ovim imenima je i osoba kojoj je bilo ime Sefora (Shanks 1998: 6, 72).

Sefora je poznata u biblijskom tekstu kao robinja/babica koja je dobila nalog od faraona da prilikom porođaja ubije svaku mušku bebu (Izl. 1:15-22). Osim nje, istim zanimanje se bavila i Pua, međutim, njeno ime nije pronađeno na ovom dokumentu. Osim imena Sefore na istom dokumentu

postoje i ženski oblici imena Jisakar i Ašer (Albright 1954: 222-233). Iako ovaj dokument prikazuje imena osoba koji su boravili u Egiptu mnogo godina (oko 300 godina) prije izlaska, očividno da su to bili Semiti koji su mogli biti i Izraelci.

Tutmes II (1512-1504. godine prije Hrista)

Ahmose nije bila jedina žena Tutmesu I, već je imao nekoliko inoča. Jedna se od njih zvala Mutnofret i s njom je imao sina koji je poznat kao Tutmes II (Grimal 1993: 207). Drugim riječima, Hatšepsut je bila polusestra Tutmesu II. Ovaj rodbinski odnos nije im smetao da stupe u bračnu zajednicu. Tako je Tutmes II nastavio sa vladavinom nad Egiptom nakon smrti svoga oca Tutmesa I. Na nesreću, Tutmes II nije vladao dugi niz godina, već je prerano umro tako da se ne zna mnogo o dostignućima ovog faraona. I on, kao i njegov otac, imao je više žena tako da mu Hatšepsut nije bila jedina. Bračna zajednica između Hatšepsut i Tutmesa II nije donijela muškog nasljednika, već su imali samo kćerku koja se zvala Neferure (Grimal 1993: 207). Budući da je Tutmes II imao druge žene, naoko nije bilo problema oko budućeg nasljednika, jer mu se rodio sin koji je kasnije poznat kao Tutmes III.

Hatšepsut (1504-1482. godine prije Hrista)

Kad je njen muž Tutmes II iznenada umro, a Tutmes III još tada bio malo dijete, Hatšepsut je proglasila sebe kao legitimnu nasljednicu dok Tutmes III ne odraste. Tada je još, u početku, smatrala sebe kao suvladara. Podaci o ovom suvladarstvu mogu se vidjeti na jednom spomeniku podignutom nedugo nakon smrti Tutmesa II, na kojemu piše sljedeće:

Njegov je sin uzeo njegovo mjesto kao kralj Dvije zemlje i on je bio legitimni nasljednik svoga oca. Njegova sestra, božja žena Hatšepsut, upravljala je zemljom: Dvije zemlje su bile pod njenom upravom i njoj su se plaćali porezi (Grimal 1993: 207).

Međutim, ovo suvladarstvo nije predugo trajalo i Hatšepsut je proglasila sebe kao jedinog legitimnog vladara cijelog Egipta. Ovo se dogodilo već dvije ili tri godine nakon smrti njenog muža Tutmesa II (Grimal 1993: 207).

Uspješno eliminisanje Tutmesa III moglo se realizovati zbog toga što je Hatšepsut imala mnogobrojne pristalice u svom dvoru koji su bili ne samo ugledni i uticajni nego i moćni. Jedan se od njih zvao Senenmut, koji je bio glavni učitelj i tutor njene kćeri Neferure. Ovaj moćni službenik bio je njen glavni glasnogovornik, koji je promovisao legitimnost njenog vladanja, budući da je ona bila jedina osoba koja potiče od prave kraljevske loze. Osim toga, ovaj Senenmut je bio upravitelj svih graditeljskih pothvata kojih je bilo u izobilju u vrijeme Hatšepsut.

Iako je bila žena, Hatšepsut se odijevala kao muškarac u vrijeme kad su se rješavala važna državna pitanja u njenom dvoru. Čak je išla toliko daleko da je i na spomenicima prikazana u tradicionalnoj nošnji faraona i sa vještačkom bradom. U vrijeme svoje vladavine posvetila se gradnji raznih hramova i spomenika, tako da neke veće vojne aktivnosti za njenog vladanja nije bilo (Gardiner 1964: 185-188). Za ostvarenje ovih graditeljskih poduhvata bila je potrebno neograničeno mnoštvo robova, pri čemu je moguće da su Izraelci odigrali glavnu ulogu. Pred kraj njene vladavine Tutmes III je bio dvadesetak godina star a istovremeno i ogorčen što mu Hatšepsut ne dopušta pristup na prijesto.

Ukoliko je biblijska hronologija ispravna, Mojsije je imao 40 godina u vrijeme 1490. godine prije Hrista, što je upravo osam godina prije smrti kraljice Hatšepsut. Pošto je mrzila Tutmesa III, logično je očekivati da je Mojsije bio njen najomiljeniji i jedini kandidat koji bi je mogao naslijediti. Međutim razočaranje je došlo kada je Mojsije ubio nekog Egipćanina i time zauvijek izgubio mogućnost da dođe na prijesto Egipta. Znajući ovo, razočarana i u gnjevu što se njeni snovi neće moći ispuniti, nije čudo što je tražila Mojsija da mu se osveti, zbog čega je bijeg iz Egipta za Mojsija bila jedina mogućnost da spasi svoj život.

Tutmes III (1482-1450. godine prije Hrista)

Kad je Hatšepsut najposlije umrla, Tutmes III nije oklijevao s odmazdom. Svi oni koji su ju podupirali izgubili su svoje živote. Osveta je išla čak toliko daleko da su uništavali i grobnice onih koji su umrli prije nje a kosti pokojnika skrnavili. Što se tiče same Hatšepsut, svi njeni spomenici su bili sistematski uništavani, svaki kamen koji je nosio njeno ime je uništen i

ostaci kamena upotrijebljeni kao građevni materijal. Ako bi se gdje još i moglo raspoznati njeno ime, taj je kamen tako stavljen u zidine da se natpis ne vidi.

Osim toga što je trebao utvrditi svoju vlast unutar Egipta, Tutmes III je težio da granice Egipatskog carstva budu proširene i kontrola nad ostalim krajevima uspostavljena. Od dvadeset treće godine svoje vladavine pa do kraja života predvodio je 17 vojnih ekspedicija (u prosjeku gotovo svake godine jednu) (Grimal 1993: 213). Jedna od najpopularnijih ekspedicija bila je ona protiv hanaanskih saveznika kod grada Megida, a zapisana je na zidovima hrama Amuna u Karnaku (Smith 1931: 390). Da bi došao u dolinu u kojoj se nalazio Megido sa svom vojskom koalicije, Tutmes III je imao na izboru dva prolaza, sjeverni koji se zvao Abu Shusheh i južni kojem je ime nepoznato. Cijela ova dolina je bila pod prirodnom zaštitom planinskog vijenca koji ju je štitiio od direktne neprijateljske navale. Postojala su dva tradicionalna prolaza kroz planinski vijenac i generali hanaanske vojske dobro su znali da Egipćani moraju proći kroz jedan od njih da bi došli do doline. Da ne bi bilo zabune, zasjede su postavljene na obadva prolaza tako da koji god Egipćani izaberu bit će napadnuti i uništeni.

Ovo je isto znao i sam Tutmes III. Nijedan od prolaza mu nije bio po volji, jer je znao da će izgubiti podosta vojnika dok se probije do doline Megida. Kad je sazvaio svoje generale na savjetovanje, bilo je rečeno da se možda može naći neki treći prolaz koji neće biti branjen. Treći prolaz doista je postojao, koji se zove Musmus prolaz, ali je bio toliko uzan da je bila prava ludost izabrati ga. Većina se generala usprotivila korišćenju ovog prolaza, ali je Tutmes III bio uporan i neumoljiv. Naredio je da se iskoristi upravo ovaj prolaz. Sam faraon je bio na čelu kolone koja se, zbog uskog prolaza, rastešla na oko 20 kilometara, a trebalo im je 12 sati da bi prošli kroz njega (Cline 1998: 39). Koalicija hanaanske vojske nije ni slutila da bi faraon bio toliko naivan i upotrijebio ovaj opasni uski klanac pa stoga i nisu postavljali zasjede oko njega, već su postavili svu svoju vojsku na ona dva prva prolaza. Tutmes III se uspješno provukao kroz uski klanac i našao neprijateljima iza leđa. Zbunjeni i u panici, Hanaanci kao da i nisu pružali neki veći otpor, tako da je Megido bio osvojen a koalicija hanaanske vojske u cjelosti ponižena i poražena (Grimal 1993: 213, 214).

Budući da je većinu svoga vremena koristio na vojne ekspedicije, trebao je osnovati polazno mjesto iz delte Nila, jer je to područje blizu Palestine. Iako je njegova prijestonica bila u Tebi, za ostvarenje svojih vojnih ambicija morao je osnovati centar u delti, u kojem će biti spremljen sav plijen donesen iz Palestine i Mesopotamije. Zbog toga su mu bila potrebna skladišta i mnoštvo robova koji će ih graditi. Prema biblijskom tekstu (Izl. 1:11), upravo su Izraelci bili primorani graditi ovakve stanice. Osim toga, da bi imao kontrolu nad robljem i da bi bio što bliže neprijateljskoj teritoriji, moguće je da je većina njegovih vojnika bila stacionirana upravo u delti zbog brzih akcija.

Proizvodnja opeka, kao i njihova upotreba, poznati su u Egiptu još od starih dana. Prva upotreba opeka zabilježena je u vrijeme Starog carstva ili vrijeme piramida tokom trećeg milenija prije Hrista. Kasnije u vrijeme 12. dinastije, negdje u 18. i 19. vijeku prije Hrista, dolazi novi zapis o proizvodnji opeka i njihovoj upotrebi. Uz to u jednoj kapelici koju je dao sazidati jedan vezir iz 18. dinastije pronađen je zanimljiv natpis i crtež. Ime ovog vezira je Rekhmire, koji je živio u vrijeme izlaska. Približno vrijeme ovog natpisa je 1450. godina prije Hrista. Na crtežu su prikazani robovi u punoj proizvodnji opeka. Dok jedni donose vodu, drugi prave blato, treći spremaju blato u kalupe, a ostali odnose gotove opeke do mjesta gradnje (Davis 1943: 55; Nims 1950: 22-28; Kitchen 1976: 137-147; 1981: 45).

Nadglednik robova koji su pravili opeke u Egiptu je bio zvan šar (gospodar robova u prevodu). To je isti izraz kao i u hebrejskom jeziku a pojavljuje se u natpisu Tutmesa III na crtežu u Tebi. Na njemu je prikazan jedan takav nadglednik s velikim bičem u ruci (Kaiser 1998: 84). Ova scena jasno prikazuje da su u vrijeme ove dinastije i naročito u vrijeme Tutmesa III robovi bili uključeni u proizvodnju opeka i gradnju raznih zdanja. Osim toga narodi semitskog porijekla su bili primoravani na ovakve građevinske pothvate, i još k tome su ih nadglednici sa bičem podsticali na bolju i bržu proizvodnju, upravo kako to i sam biblijski tekst opisuje (Izl. 5:6-14).

Proizvodnja opeka je zabilježena i u kasnijim razdobljima, tako da se ne može na temelju ovih zapisa odrediti vrijeme izlaska, ali se može ilustrirati biblijski izvještaj koji spominje Izraelce koji su bili primorani praviti opeke za gradnju faraonovih zdanja. Opeke su bile glavni građevni materijal,

budući da kamena u delti Nila nije bilo. Za neke važnije zgrade, palate, hramove, kamen je bio dovučen iz kamenoloma, koji su obično bili smješteni u južnom dijelu Egipta, i prevezen Nilom do mjesta gradnje. Proizvodnja opeka u delti je bila u cjelosti realna i opravdana, upravo kako to i Biblija opisuje. U tom slučaju Tutmes III je upotrebljavao raspoloživu radnu snagu za izgradnju potrebnih zdanja za njegove ekspedicije.

Pred kraj svojeg života postavio je svoga sina Amenhotepa II da bude suvladar s njim (Redford 1965: 108-122). Posljednje godine vladanja Tutmesa III (1450. godine prije Hrista) njegov se sin Amenhotep II uputio na svoju prvu vojnu ekspediciju u Palestinu. Da bi ga podržao i ohrabrio, a i što prije čuo vijesti o ishodu ekspedicije, sasvim je moguće da je i sam faraon, Tutmes III tom prilikom boravio u nilskoj delti. Ako je ova tvrdnja istinita, onda je upravo on bio faraon s kojim je Mojsije pregovarao o oslobođenju Izraelaca iz ropstva. Iste godine kada je Amenhotep II boravio u Palestini Tutmes III je umro. Bilo je to 1450. godine prije Hrista, što je ujedno i godina izlaska.

Prema biblijskom tekstu (Izl. 12:29), svi prvorodenci Egipta su izgubili svoje živote u vrijeme desetog zla. Čak ni prvorodenac faraona, koji je trebao naslijediti prijesto nije bio pošteđen. U vrijeme ovih događaja faraonov sin Amenhotep II nije bio u Egiptu, već je - kao što znamo - vojevao u Palestini protiv Hanaanaca. Osim toga, Amenhotep II i nije prvorodenac Tutmesa III. Prvorodenac Tutmesa III se zvao Amenemhet i umro je još u početku njegove vladavine mnogo godina prije izlaska (Redford 1965: 108). To bi značilo da ni jedan od sinova Tutmesa III nije stradao u vrijeme desetog zla. Ko je onda bio i čiji je sin onaj koji je umro u vrijeme zala. Amenhotep II je imao nekoliko sinova, a naslijedio ga je Tutmes IV, iako se zna da nije bio najstariji sin Amenhotepa II. Smatra se da je najstariji brat Tutmesa IV bio onaj koji je stradao tokom desetog zla (Redford 1965: 114). U tom slučaju u vrijeme izlaska faraon Tutmes III i njegov unuk su izgubili svoje živote.

Amenhotep II (1450-1425. godine prije Hrista)

Već u početku svoje vladavine Amenhotep II je morao vojevati u Pale-

stini protiv pobunjenika koji su iskoristili priliku što je Tutmes III bio nemoćan i nekoliko svojih posljednjih godina nije predvodio nikakve ekspedicije. Stoga se njegov nasljednik morao upustiti u tu avanturu da bi razbio ustanak, a i da bi pokazao kako je Egipat još uvijek jedna svjetska sila kojoj se treba pokoravati. Sa sobom je doveo nekoliko hanaanskih prinčeva kao trofeje svoje pobjede. Ovo ništa nije bilo neuobičajeno, jer su svi faraoni dovodili vođe pobunjenika iz dvaju razloga. Prvo, da bi pokazali svoju slavu i uspjeh pred svojim narodom u paradnoj procesiji. Iza ove procesije zarobljenici bi se svrstavali u redove robova i zauvijek ostajali u Egiptu ili bi ih prodavali. Drugi razlog je u tome što su pobunjenici koji su preživjeli ostajali bez svojih vođa i tako bili neorganizirani za bilo kakvu drugu pobunu.

Međutim, kad se Amenhotep II vratio s ovog ratnog pohoda, poubijao je sve vođe hanaanskih pobunjenika i njihove glave povješao na lađu kao izložbu koja je plovila Nilom (Breasted 1906: 319). Ovakav neuobičajeni čin posve je razumljiv ako se uzme u obzir na kakvu je situaciju Amenhotep II naišao kad se vratio u Egipat. Njegov otac je bio mrtav, a takođe i njegov sin. Osim toga, ovi pobunjenici su bili razlog zbog kojih je on morao biti udaljen od svoga oca u tako kritičnim trenucima. Dalje, odbjegli hebrejski robovi bili su istog porijekla (Semiti) kao i ovi pobunjenici, i osveta je bila neizbježna. Uz to, ovo je bila prva godina u kojoj je Amenhotep II vladao kao samostalni vladar i trebao je pokazati što će se dogoditi onima koji se usude podići protiv njega.

Četiri godine poslije ovog incidenta Amenhotep II se ponovo uputio u Palestinu na vojni pohod. Ovoga je puta doveo 3.600 robova u Egipat. Nakon toga uslijedio je još jedan pohod, u kome se Amenhotep II hvali da je doveo gotovo 90.000 robova (Pritchard 1955: 247). Ovo je mogla biti zamjena za odbjegle Jevreje. Amenhotep II je gajio posebnu mržnju prema Semitima, što je i izrazio na nekoliko mjesta (Gardiner 1964). Ovo je dovoljan dokaz da su Semiti bili neprestano u njegovim mislima, što je i razumljivo shvatajući da su upravo Semiti bili odgovorni za smrt njegova oca, pa i sina.

Čini se da se teorija o izlasku u 15. vijeku bolje uklapa u egipatsku istoriju negoli teorije o 13. vijeku. Osim toga što biblijska hronologija očito sugerirše da su se ovi važni događaji odigrali u vrijeme 18. dinastije, egipatski

zapisi o drevnim faraonima podupiru biblijsku istoriju. Ni za ijedne dinastije nije bilo toliko problema oko muškog nasljednika kao u vrijeme 18. i zbog tih problema prihvatanje Mojsija kao kandidata za egipatski prijesto bilo je moguće upravo za dinastije Tutmesa. Osim toga, faraon Tutmes III je umro u istoj godini izlaska, što odgovara tvrdnjama mnogih komentatora da je prema biblijskom tekstu (Ps. 136:15) i sam faraon završio svoj život u vodama Crvenog mora.

Egipatska zla

Biblijski zapis slikovito opisuje kako je sam Bog prilikom oslobađanja Izraelaca iz sužanjsva nanio velike štete kako na biljnom tako i na životinjskom svijetu (Izl. 7-11). Ustvari mnogi drže da se ovdje Bog obračunava sa egipatskim bogovima da bi dokazao faraonu da je izraelski Bog onaj koji vlada svemirom (Knight 1976: 62-79; Aling 1981: 103-110; Davis 1986: 98-153). Izgleda da ovakav stav podržava i sam biblijski tekst u kome se kaže, „Ja, Jahve, kazniću i sva egipatska božanstva“ (Izl. 12:12). Još u ranijim iskazima (Izl. 10:2), biblijski tekst nam objašnjava da će se pripovijedati kroz buduće generacije ono što je Bog učinio Egipćanima i njihovim bogovima. Riječ koju je biblijski pisac ovdje upotrijebio, a prevedena je na naš jezik kao *učinio*, (alal) što u stvarnosti znači *ismijao* ili *narugao* se egipatskim bogovima.

Poznato je da su Egipćani imali mnogobrojna božanstva kojima su se klanjali i služili im. Tokom prvoga zla Bog je pretvorio vodu u krv (Izl. 7:14-24). Budući da je rijeka Nil jedina rijeka u Egiptu i da sjetva i žetva uveliko zavise o godišnjim izlivanjima Nila u obližnje ravnice, Egipćani su držali da je Nil jedno od važnijih bažanstava. Ovo božanstvo se zvalo Hapi, a predstavljeno je likom bradatog čovjeka sa ženskim prsima i velikim stomakom (trudnoća). Mnoge pjesme su ispevane o ovom bogu koje govore o njemu kao onomu koji omogućuje život u cijelom Egiptu. Uska povezanost lika ovog božanstva predstavlja plodnost koju Nil donosi sa sobom poslije izlivanja vode iz riječnog korita. Time što je voda Nila pretvorena u krv, poplavljeni Nil niukom slučaju ne bi koristio u ratarstvu.

Tokom drugoga zla žabe izlaze iz vode i preplavljaju zemlju (Izl. 8:1-6). Egipćani su smatrali žabu kao simbol božanske moći koja je predstavljala

plodnost. Jedno od važnijih božanstava je bila boginja Hekhet, a bila je predstavljena likom žene sa žabljom glavom. Ona je bila žena boga-stvaratelja Khnuma koji je predstavljen likom lončara koji oblikuje ljudska tijela na lončarskom kotaču. Kad su ljudska tijela formirana, boginja Hekhet udahnuje u njih život i služi kao babica prilikom porođaja. Isto tako Hekhet ima zadatak kontrolisati množenje žaba time što zaštićuje krokodile koji jedu žabe (Knight 1976: 62).

Treće i četvrto zlo je usmjereno ka letećim insektima (Izl. 8:16-24). U trećem zlu se pojavljuju komarci. Hebrejski tekst koristi riječ *kinnam* koja se uglavnom prevodi sa *uši* ili *vaške* (Koehler i Baumgartner 1985: 443). Četvrto zlo opisuje navalu obadvoje. Oba zla su usmjerena prema egipatskom božanstvu Khepreru koji je predstavljen likom leteće bube (Knight 1976: 62-64).

Peto zlo dolazi na stoku (Izl. 9:1-7). Egipćani su, kao i mnoge druge nacije antičkog svijeta obožavale boga koji je predstavljen likom bika. Bik je bio bog plodnosti, a ime mu je bilo Apis. Osim toga bikovi su bili utjelovljenje bogova Ptah i Re (Knight 1921: 160). Zatim postojala su mnoga druga božanstva čiji su likovi na sebi imali životinjska obličja, kao što su Izis (kraljica bogova) i Hathor (zaštitnik kralja).

Šesto zlo dolazi na Egipatski narod u obliku čireva (Izl. 9:8-12). Izgleda da je ovo zlo upućeno na račun boginje Sekhmet koja je bila zadužena za ozdravljenje od raznoraznih bolesti. Ovo božanstvo predstavljen je likom čovjeka koji ima glavu lava (Posener 1962: 256). Osim ovoga, postojalo je i drugo božanstvo koje je bilo zaduženo za liječenje, a zvalo se Amon-Re (Pritchard 1955: 369).

Sedmo zlo dolazi u obliku grada (Izl. 9:13-35). Ova katastrofa je usmjerena protiv nekoliko egipatskih božanstava. Bog Nut je bila boginja neba i svoda nebeskog, bog Šu je bio onaj koji drži svod nebeski, i Tefnut je bila boginja vlage. Svi ovi bogovi su pokazali svoju nemoć kada je Jahve djelovao protiv njih.

Skakavci su bili predstavnici osmog zla (Izl. 10:1-20). Bog Senehem je bio zadužen za zaštitu od ovakve vrste katastrofe (skakavaca). Čak je i na jednom spomeniku iz Tanisa (delta Nila) napisana pjesma u kojoj se mole bogovi za zaštitu od najezde skakavaca (Currid 1997: 112).

Deveto zlo dolazi u obliku tame koja prekriva cijelu egipatsku zemlju (Izl. 10:21-27). Drevni Egipćani su vjerovali da je Amon-Re personifikacija sunca, i kao takav je bio njihovo glavno božanstvo. Vjerovali su da Amon-Re u svom izlasku na istoku predstavlja novi život i uskrснуće. Međutim, kad sunce zađe iza horizonta na zapadu, Amon-Re predstavlja smrt i podzemlje. Tokom ovog zla Jahve zamračuje sunce, Amon-Re je bio skriven u nemogućnosti da sija svjetlost na one koji mu služe. Za vrijeme devetog zla, Amon-Re nije izašao i više nije davao život, već je širio smrt i očaj (Rendsburg 1988: 3-15).

U desetom zlu Jahve ustaje protiv samog faraona, koji je bio smatran kao božanstvo, a isto tako i protiv njegova nasleđa (Currid 1997: 113). Ovdje kao i u svim ostalim zlima, faraon igra ključnu ulogu. Važnost faraona u svim tim događajima se vidi u tome što je on bio namjesnik neba u očuvanju reda i sveopšteg sklada, ne samo u svome carstvu, nego i u cijelom svemiru (Frankfort 1948: 51-56; Morenz 1973: 12-13). Faraon, koji održava ovaj sklad i red, može očekivati izlivanje Nila koje donosi plodnost i bogatu žetvu. Uz to će i sunce i mjesec pravilno funkcionisati prema predodređenom skladu i redu (Hoffmeier 1997: 153). Radi asocijacije između ovog sklada i vladanja nad Egiptom, egipatski vladari su bili zaslužni za sveopšti napredak zemlje kako na ekonomskom i društvenom, tako i na političkom planu. Egipatska zla jasno pokazuju da faraon nije bio u stanju obdržati ovaj sklad i red, već je Jahve onaj koji kontroliše prirodu.

Put izlaska

Kad su Izraelci konačno dobili svoju slobodu i garanciju od samog faraona da mogu napustiti Egipat, krenuli su od Raamsesa do Sukota (Izl. 12:37). Od Sukota krenuli su prema Etamu gdje su se ulogorili (Izl. 13:20), da bi došli do Pi-Airota koji se nalazi između Migdola i mora, nasuprot Baal-Sefonu (Izl. 14:2).

Sukot

Prema biblijskom tekstu ovo je bilo prvo mjesto pored kojeg su Izraelci prošli napustivši Raamses (Izl. 12:37). Većina egiptologa i ostalih naučnika

drže da bi najbolji kandidat za biblijski Sukot trebala biti Tell el-Maskhuta, lokalitet koji je udaljen od Tell el-Retabe (Pitoma) oko 15 km. U antičko doba Tell el-Maskhuta je bila poznata u egipatskim zapisima kao Tjeku (Seely 1992: 217). U početku Tjeku je bio područje a kasnije je i jedan lokalitet dobio isto ime. Ime Tjeku se pojavljuje u egipatskim zapisima još u vrijeme 18. dinastija (dinastija izlaska) (Hoffmeier 1997: 180). Tjeku (Sukot) je bila egipatska utvrda koja je čuvala pristup egipatskoj teritoriji sa istočne (pustinjske) strane. Stoga su Izraelci paziti i pažljivo se kretati između ovih utvrda kojih je bilo dosta u tom kraju (Hoffmeier 1997: 181).

Etam

Etam je bilo mjesto gdje su se Izraelci ulogorili poslije Sukota (Izl. 13:20). Biblijski tekst daje jedno dodatno objašnjenje naznačivši da se Etam nalazi na rubu pustinje. Do sada je bilo nekoliko pokušaja u identifikovanju ovog biblijskog mjesta (Gorg 1992: 644; Hoffmeier 1997: 182). Svi dosadašnji pokušaji nisu donijeli nikakve ubjeđujuće rezultate. Zbog toga što Biblija označava da je to mjesto blizu pustinje, najbolje je prihvatiti da se nalazilo negdje na sjeveroistočnoj strani Gorkih jezera.

Što se tiče Pi-Airota koji se nalazi između Migdala i Baal-Sefona, naučnici nisu uspjeli pozitivno identifikovati nijedno od ovih mjesta. Biblijski tekst naglašava da se u blizini nalazilo more (Izl. 14:2), gdje su ih stigli faronovi konjanici i sva njegova vojska (Izl. 14:9). Poslije dolaska egipatske vojske, Bog provodi Izraelce kroz Crveno more u kojem su egipatski vojnici izgubili svoje živote, i na taj način egipatska vojska je doživjela svoj nezapamćeni poraz.

Put prema Sinaju

Mišljenja s obzirom na pitanje puta kojim su Izraelci putovali do Sinaja su podijeljena. Podjela je uslijedila zbog toga što se biblijski historičari i arheolozi ne slažu u identifikaciji gore Sinaj ili Horev. Zbog toga su uslijedile tri teorije o putu izlaska Izraelaca iz egipatskog ropstva: sjeverni, centralni ili središnji, i južni put.

Sjeverni put

Prema ovoj teoriji, Jevreji su se uputili iz gošenskog kraja prema obećanoj zemlji najkraćim putem, uz obalu Sredozemnog mora. Nakon izvjesnog vremena našli su se u Kadeš Barni. Ovo mjesto je uspješno identifikovano i većina arheologa smatra da se Kadeš Barna nalazila na ruševinama današnjeg 'Ain Quadeirat (Dothan 1977: 697-698). U blizini ovog mjesta nalazi se nekoliko planina od kojih bi Džebel Halal trebala biti biblijsko brdo Sinaj, gdje je Mojsije primio Dekalog.

Mnoge ozbiljne primjedbe su upućene na račun ove teorije. Teško je prihvatiti da su Izraelci išli ovim putem, jer je to bio tradicionalni put kojim su Egipćani putovali kad su išli na svoje osvajačke pohode. Upravo ovaj dio Egipta je bio načičkan sa mnogobrojnim tvrđavama između kojih je bilo nemoguće proći neopažen (Hoffmeier 1997: 187). Osim toga u vrijeme izlaska Amenhotep II je boravio u Palestini na svom prvom vojnom pohodu i teško je prihvatiti ideju da su Izraelci išli istim putem u Palestinu kojim se Amenhotep II trebao vratiti sa svom svojom vojskom. Zbog mogućnosti susreta s Egipćanima sigurno bi Izraelci izabrali neki drugi put do obećane zemlje. Osim toga, u biblijskom tekstu (Pnz. 1:2) kaže nam se da je mjesto na kojemu su Izraelci dobili Dekalog udaljeno devet dana od Kadeš Barne, dok je Džebel Halal u neposrednoj blizini Kadeš Barne. Zbog toga je potrebno potražiti neki drugi put kojim bi Izraelci putovali u Palestinu.

Središnji ili centralni put

Postoji jedna grupa teologa koji smatraju da brdo Sinaj nije smješteno na Sinajskom poluostrvu, već njegov lokalitet treba tražiti na području Saudijske Arabije. Razlog za ovakvu teoriju nalazi se u pretpostavci da brdo koje bi moglo biti Sinaj mora imati neke ostatke aktivnog vulkana, jer je upravo to bila manifestacija Božjeg djelovanja kada je Bog razgovarao s Mojsijem. Jedino takvo brdo danas se može naći u Saudijskoj Arabiji na najjužnijem dijelu Akabskog zaliva, a danas se zove El Khrob.

Drugi razlog za ovu teoriju nalazi se u biblijskim podacima koji govore da je Mojsije, kad je bio u izbjeglištvu, boravio kod Madijanaca (Izl. 3:1; 18:1). Upravo se ovaj dio Arabije smatra kao tradicionalno mjesto na kojem su nekada živjeli Madijanci na čijoj se teritoriji nalazi El Khrob. Prema tome,

smatraju oni, Izraelci su prešli Sinajsko poluostrvo najkraćim putem od početka Sueckog zaliva prema Esion-Geveru, koji se nalazi na početku Akabskog zaliva, da bi zatim skrenuli prema jugu, gdje se nalazi brdo Horev na kojemu je Mojsije primio Zakon.

Primjedbe koje su upućene na račun ove teorije vrlo su ozbiljne, što je čini u potpunosti neprihvatljivom. U prvom redu Mojsije je bio vezan za Kenejce (Sudije 1:16; 4:11). Kakav je odnos ovih Kenejaca bio s Madijancima dosad nije u potpunosti poznat, ali se vjeruje da su Kenejci bili jedan od klanova koji je pripadao madijanskom plemenu. Kenejci su se bavili metalurgijom i njihov boravak na Sinajskom poluostrvu bio bi sasvim razumljiv, imajući u vidu da se na ovom poluostrvu nalazi mnoštvo bogatih rudnika bakra koji su iskorišćavani još od najranijih dana (mnogo godina prije izlaska). Poznato je da su i sami Egipćani imali veliki interes u eksploataciji bakra s ovog poluostrva zbog proizvodnje metalnih predmeta. Tako je moguće da je Mojsije boravio upravo ovdje kad je sreo Seforu, koja mu je kasnije postala žena, kao i njenu porodicu.

Osim toga, Madijanci su bili pleme nomadskog karaktera i kao takvi nisu pripadali nekom određenom području, već su putovali mnogim područjima tražeći pašu svojoj stoci. Tako je sasvim moguće da su se ovi Madijanci nalazili na Sinajskom poluostrvu kad ih je Mojsije sreo i odbranio od ostalih pastira (Izl. 2:17).

Ozbiljne primjedbe su upućene s obzirom na ideju da bi brdo Horev ili Sinaj trebalo biti nekadašnji vulkan. Smatra se da je ovaj izvještaj u potpunosti skladan s drugim izvještajima o tomu gdje se Bog javljao čovjeku i da nije potrebno nikakvo vulkansko nalazište u blizini ovakvog sastanka između Boga i ljudi (Cross 1973: 156-177).

Južni put

Kad su Izraelci napustili egipatsku zemlju, krenuli su južno prema samom vrhu Sinajskog poluostrva duž obale Crvenog mora. Tom prilikom su prošli kroz nekoliko mjesta. Najznačajnije mjesto kroz koje su prošli je Mara (Izl. 15:23). Postoje dva mjesta koja danas arheolozi smatraju da bi jedno moglo biti biblijska Mara, a to je 'Ain Hawarah ili 'Ain Musa. Drugo značajno mjesto u nizu ovih događaja je Elim (Izl. 15:27; Br. 33:9). Vjeruje se da je

Wadi Gharandel mjesto na kojem je bio biblijski Elim. Nakon ovog mjesta Izraelci su skrenuli jugoistočno prema unutrašnjosti poluostrva i prošli kroz pustinju Sin (Izl. 16:1), koja bi mogla biti pješćana visoravan Debbet er-Ramleh. Kad su prošli kroz ovu pješćanu pustoš, Izraelci su stigli do Dofke (Br. 33:12). Predloženo je da bi Serabit el-Khadim mogao biti mjesto na kojemu je nekada bila smještena biblijska Dofka. Od ovog mjesta postoje dva moguća puta koje su Izraelci mogli izabrati da bi stigli do Sinaja, a to su Wadi Šellal ili Wadi Feiran. Bilo koja od ovih dvaju uvala mogla je dovesti Mojsija i njegov narod do samog Sinaja, tj. planine koja se danas zove Džebel Musa, za koju se tradicionalno smatra da je bila biblijski Sinaj.

Postoji još jedno brdo samo pedesetak kilometara sjeverno od Džebel Muse, za koje neki smatraju da bi moglo biti dobar kandidat za biblijski Sinaj. To se brdo danas naziva Serabit el-Khadem. Ovo mjesto je poznato po velikoj količini bakrene rude koja se eksploatisala s ovog mjesta i odvozila do Egipta, pa i Palestine, još u vrijeme patrijaraha (oko 20. vijeka prije Hrista). I u vrijeme izlaska Egipćani su imali svoje rudnike koje su dobro čuvali egipatski vojnici zaduženi za sigurnost rudara kao i sigurnost isporuke određene količine rude bakra.

Još u dvadesetom vijeku prije Hrista Egipćani su podigli na ovom mjestu hram boginji Hator. U obližnjim rudnicima pronađen je alfabetски natpis, koji potiče iz oko 1500. godine prije Hrista. Ovo su prvi znaci alfabetskog pisma, koji je isto tako poznat kao proto-sinajski alfabet, koji se koristio za semitsko-hanaanski jezik. Postoje još neki primjeri ovog pisma pronađeni u Hanaanu, a potiču iz oko 1600. godine prije Hrista. Očito je da su semitski narodi bili prisutni u ovom dijelu Sinajskog poluostrva, što navodi neke na zaključak da su upravo ovo ostaci boravka Izraelaca kada su bježali iz egipatskog ropstva.

Postoji ozbiljna zamjerka ovakvom zaključku. Sredinom 15. vijeka prije Hrista, kada su Izraelci izašli iz ropstva, Egipćani su imali jake garnizone u ovom području zbog eksploatacije bakrene rude. Gotovo je nemoguće da bi Izraelci došli do ovog mjesta i boravili blizu egipatskih vojnika, koji baš nisu bili prijateljski nastrojeni prema njima. Stoga je bolje zaključiti da je biblijski Sinaj bio Džebel Musa, a ne Serabit el-Khadem.

Kada je primio Zakon od samoga Boga, Mojsije se uputio prema obećanoj zemlji. Najbolji i nasigurniji put bio bi uz obalu Akabskog zaliva do E-sion-Gevera. Prije nego što su stigli do njega, Izraelci su prošli pored nekoliko važnih mjesta koja su arheolozi pokušali identifikovati. Di Zav (Pnz. 1:1) mogao bi biti Dizav, a Jotvara (Br. 33:33) današnji Tabeh (Rothenberg and Aharoni 1961: 167).

Pozitivna identifikacija ovih biblijskih mjesta izričito predlaže da su Izraelci izabrali upravo ovaj južni put do obećane zemlje i da je brdo Horev ili Sinaj smješteno na južnom dijelu Sinajskog poluostrva te da se nalazi na brdu koje se danas naziva Džebel Musa. Osim toga, ovaj dio Sinajskog poluostrva najpogodniji je za putovanje, jer putevi kojim se može doći do Džebel Muse imaju pristup dovoljnoj količini vode za piće, kako za ljude tako i za stoku. Ovaj dio poluostrva uživa povoljniju klimu negoli ijedan drugi put. Stoga I. Beit-Arieh ispravno zaključuje da je ovo područje ekološki najpogodnije za održavanje života, jer u sebi sadrži određenu količinu vegetacije koja se sastoji od bagremova drveta, palmi i ostalog grmovitog rastinja, kao i trave nužne za očuvanje stoke (Beit-Arieh 1988: 36).

Bibliografija

Abd el-Maqsoud, M.

1988 Egyptian Excavation on "the Way of Horus" - Tell Heboua, North Sinai (1986-88). Str. 4-5 u Fifth International Congress of Egyptology, Cairo Oct.29-Nov.3, 1988, Abstracts, ur. A. Cherif. Cairo: Impr. De l'I.F.A.O.

Albright, W. F.

1954 Northwest Semitic Names in a List of Egyptian Slaves from the Eighteenth Century

B. C. Journal of the American Oriental Society 74: 222-233.

Aling, C. F.

1981 Egypt and Bible History. Grand Rapids: Baker Book House.

1982 The Biblical City of Ramses. Journal of the Evangelical Theological Society 25: 129-137.

Archer, G. L.

1964 A Survey of Old Testament Introduction. Chicago: Moody Press.

- 1974 An Eighteen Dynasty Ramses. *Journal of the Evangelical Theological Society* 17: 49-50.
- Beit-Arieh, I.
1988 The Route Through Sinai. *Biblical Archaeology Review* 14: 28-37.
- Bietak, M.
1975 Tell el-Dab'a II. Vienna: VAOW.
1994 Tell el-Daba-Ezbet Helmi Vorbericht über den Grabungspitz H/I (1989-1992).
Ägypten und Levant 4: 32-38.
- Breasted, J. H.
1906 *Ancient Records of Egypt*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cline, E. H.
1998 In Pharaoh's Footsteps. *Archaeology Odyssey* 1/2: 32-41.
- Cross, F.
1973 *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. Cambridge: Harvard University Press.
- Currid, J. H.
1997 *Ancient Egypt and the Old Testament*. Grand Rapids: Baker Book House.
- Davis, J. J.
1986 *Moses and the Gods of Egypt*. Grand Rapids: Baker Book House.
- Davis, N. De G.
1943 *The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Dothan, M.
1977 Kadesh Barnea. Sr. 697-698 u *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, ur. M. Avi-Yonah i E. Stern. Prentice Hall: Englewood Cliffs.
- Frankfort, H.
1948 *Ancient Egyptian Religion*. New York: Columbia University Press.
- Gardiner, A.
1918 The Delta Residence of the Ramessides. *Journal of Egyptian Archaeology* 5: 127-137.
1964 *Egypt of the Pharaohs*. Oxford: Oxford University Press.
- Glueck, N.
1934 Exploration in Eastern Palestine, I. *Annual of the American Schools of Oriental Research*, vol. 14. New Haven: American Society of Oriental

Research.

1935 Exploration in Eastern Palestine, II. Annual of the American Schools of Oriental Research, vol.15. New Haven: American Society of Oriental Research.

1939 Exploration in Eastern Palestine, III. Annual of the American Schools of Oriental Research, vol. 18-19. New Haven: American Society of Oriental Research.

1951 Exploration in Eastern Palestine, IV. Annual of the American Schools of Oriental Research, vol. 25-28. New Haven: American Society of Oriental Research.

Gorg, M.

1992 Etham. Str. 644 u vol. 2 od The Anchor Bible Dictionary, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.

Grimal, N.

1981 La Stele Triomphale De Pi(ankhy) Au Musee Du Caire, JE 48862-47089.

Cairo: Institut francais d'archeologie orientale.

1993 A History of Ancient Egypt. Cambridge: Blackwell.

Hamza, M.

1930 Excavations of the Department of Antiquities at Qantir (Faqus District) (Season, May 21st-July 7th, 1928). Annales du service des antiquités de l'Égypte 30: 31-68.

Hein, I.

1994 Erste Beobachtungen zur Keramik aus Ezbet Helmi. Agypten und Levant 4: 39-43.

Hoffmeier, J. K.

1997 Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition.

Oxford: Oxford University Press.

Kaiser, W. C.

1998 A History of Israel. Nashville: Broadman & Holman Publishers.

Kees, H.

1961 Ancient Egypt: A Cultural Topography. Chicago: University of Chicago Press.

Kitchen, K.

1968 Ramesside Inscription, Historical and Biographical. Vol. 2. Oxford: Blackwell.

- 1976 From the Brickfields of Egypt. Tyndale Bulletin 27: 137-147. 1981 From the Brick-Fields of Egypt. Bible and Spade 10: 43-50. 1992 Exodus, the. Str.700-708 u vol. 2 od Anchor Bible Dictionary, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- Knight, G. A. F.
1921 Nile and Jordan. London: J. Clarke.
1976 Theology as Narration. Grand Rapids: Eerdmans.
- Koehler, L. i Baumgartner, W.
1985 Lexicon in Veteris Testamenti libros. Leiden: Brill.
- Lasor, W. S.
1982 Egypt. Str. 29-47 u vol. 2 od International Standard Bible Encyclopedia, ur. G. W. Bromiley. Grand Rapids: Eerdmans.
- Montet, P.
1930 Tanis, Avaris et Pi-Ramses. Revue Biblique 39: 1-28.
1934 Les Nouvelles fouilles des Tanis. Paris: Les Belles Lettres. 1940 Le Drame d'Avaris. Paris: Geuthner.
- Morenz, S.
1973 Egyptian Religion. Ithaca: Cornell University Press. Naville, E.
1884 The Store-City of Pithom and the Route of the Exodus. London: Trubner & co.
1924 The Geography of the Exodus. Journal of Egyptian Archaeology 10: 18-39.
- Nims, C. F.
1950 Bricks Without Straw. Biblical Archaeologist 13: 22-28.
- Petrie, W. F.
1915 Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa. London: School of Archaeology in Egypt.
1906 Hyksos and Israelite Cities. London: School of Archaeology in Egypt
- Posener, G.
1962 Dictionary of Egyptian Civilization. London: Methuen.
- Pritchard, J. B.
1955 Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. Princeton: Princeton University Press.
- Ranke, H.
1935 Die Aegyptische Personennamen. Glückstadt: J. J. Augustine.
- Rea, J.

- 1961 The Time of the Oppression and the Exodus. *Grace Journal* 2: 5-14.
- Redford, D. B.
 1963 Exodus I 11. *Vetus Testamentum* 13: 401-418.
 1965 The Coregency of Tuthmose III and Amenohis II. *Journal of Egyptian Archeology* 51: 108-122.
- Rendsburg, G. A.
 1988 The Egyptian Sun-God Ra in the Pentateuch. *Henoch* 10: 3-15.
- Rollin, C.
 1823 *Ancient History of the Egyptians*. London: C. & J. Rivington.
- Rothenberg, B., i Aharoni, Y.
 1961 *God's Wilderness; Discoveries in Sinai*. London: Thames and Hudson.
- Seely, J. A. H.
 1992 Succoth. Str. 217-218 u vol. 6 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- Shanks, H.
 1998 A Name in Search of a Story. *Biblical Archaeology Review* 24/1: 6, 72.
- Shea, W.
 1982 Exodus, the Date of. Str. 230-238 u vol. 2 od *The International Standard Bible Encyclopedia*, ur. G. W. Bromiley. Grand Rapids: Eerdmans.
 1990 Leaving Egypt. *Archaeology and Biblical Research* 3: 98-111.
- Smith, G. A.
 1931 *The Historical Geography of the Holy Land*, 25. izd. New York: Hodder & Stoughton.
- Stewart, H. M.
 1979 *Egyptian Stelae, Reliefs, and Paintings From the Petrie Collection*. Warinster: Aris & Phillips.
- Uphill, E. P.
 1969 Pithom and Raamses: Their Location and Significance. *Journal of Near Eastern Studies* 27: 291-315; 28: 15-39.
- Van Seters, J.
 1966 *The Hyksos: A New Investigation*. New Haven: Yale University Press.
- Wood, L.
 1970 *Survey of Israel's History*. Grand Rapids: Zondervan.